

חוט של חן

שי לחוה טורניאנסקי

עורכים

ישראל ברטל, גלית חזן-רוקס, אריקה טים,
קלאודיה רוזנצווייג, עדה רפפורט-אלברט, ויקי שיפרים

המרכז לחקר תולדות
יהודי פולין ותרבותם
האוניברסיטה העברית בירושלים

מרכז זלמן שזר
לחקר תולדות העם היהודי
ירושלים

תוכן העניינים

11	לחזה טורניאנסקי – חוט של חן	המערכת
15	קב הישר: קצת דברים על מבנהו, על ענייניו ועל מקורותיו	יעקב אלבוים
65	'ספר לב טוב' לר' יצחק בן אליקום מפוזנא: ספר מוסר אשכנזי	נגה רובין
95	בלשון כפליים: בין עולם הטקסטים הרבניים (בעברית) לעולם הקוראים (ביידיש) אצל רבי שמעון פרנקפורט מאמשטרדם	אבריאל בר־לבב
123	דרשן נודד מדפיס את ספריו: פרק עלום בתולדות התרבות העברית באירופה במאה השבע עשרה	אלחנן ריינר
157	חיים בן יעקב הנקרא חיים דרוקר: בחור זעזער, עורך ומדפיס באמסטרדם	שלמה ברגר
181	למי הופנו שני חיבוריו של ר' יעקב בר' יצחק מיאנוב, ה'צאינה וראינה' וה'מליץ יושר'?	שלהבת דותן־אופיר
207	אהבת ספרים: ג'רמי בנת'ם ור' שמשון בן מרדכי מסלונים	ישראל ברטל
227	ה'חצר' החסידית בשלביה הראשונים	עמנואל אטקס
247	'נפגשו על ידי איזה התווכחות': מסורות זיכרון פולמוסי על פגישתם של ריב"ל והרבי מאפטה	דוד אסף
271	סיפורו של ר' יוסף דילה ריינה וגלגוליו בספרות העברית החדשה	מיכל אורון
295	תבניות אינטר־טקסטואליות של תפילות ישראל ביצירותיו של מנדלי מוכר ספרים	שמואל ורסס
321	'דאָס זענען אַלץ דיַנע ביכלעך שולדיק. פֿאַרברענט זאָלן זיי ווערן!' [בכל זה אשמים הספרים שלך. שיישרפו!]	נורית אורחן
335	'אַ יידענע מיט אַ מאַנסבילשן קאַפּ': קווים לדמותה של הרבנית בת־שבע זינגר	נתן כהן
351	נשים: סטראוטיפים ודעות קדומות	משה רוסמן

359	האם המשפחה היהודית המסורתית במזרח-אירופה בדורות האחרונים הייתה פטריארכלית?	שאל שטמפפר
379	גליקל האמל כאלמנה	עדה רפפורט-אלברט
393	אנדרוגינוס ודו-פרצופין: פתיחה לדיון על יצירת הוולד, על ההיריון ועל הלידה בדמיונם של חז"ל על פי ויקרא רבה יד	גלית חזן-רוקם
423	לוח 'שויתי' במרחב האשכנזי	אסתר יוהס
471	'אויף מאָרגן נאָך יום־טובֿ': בעקבות הדיהן היידיים של לשונות פיוט	יהושע גרנט
511	על הפריפעטשיק של שיר־עם לירי מסורת	מיכאל לוקין
539	עברית ו'עברית': כתיבן של מילים עבריות בשבועון החרדי 'דאס אידישע ליכט'	דלית ברמן
551	כתבי חוה טורניאנסקי 1965–2012	קלאודיה רוזנצווייג
560	המשתתפים בקובץ	

תוכן העניינים של הכרך השני

יא	הקדמה	די רעדאָקציע
יז	די לעזערין פֿון Paris et Vienne	אַנאַ מאַריאַ באַבי
כה	אַ שטיל קעצל מיט שאַרפֿע נעגל: וועגן רחל אויערבאַכס זשורנאַליזם	חיהלע ביר
לו	כמו־סובאַרדינאַציע אין ייִדיש: נאַראַטיווע אַז־זאַצן	משה טאַובע
מז	אַ בינטל ראָמאַניזמען	שמעון נויבערג
סג	אַ פֿרעמדער אין דער פֿרעמד: דרײַ בריוו פֿון מאיר ווינער צו מלך ראָוויטש	מיכאל קרוטיקאָוו
סט	די שפראַך פֿון דרײַ־הס"ם: ווי דער שטן רעדט אויף ייִדיש	דוד־הירש ראָסקעס
פו	אַ ייִדיש־גלאַסאַר אין לאַטײַנישער שריפֿט פֿון אַרום 1500/ס"ר	וואַלטער רעל

	Preface	9*
Hans Peter Althaus	Ein Theaterabend im Jahr 1921. Arthur Koestler und das Jiddische	11*
Marion Aptroot	<i>Diskursn vegen di naye kille be-Amsterdam</i> . More Polemical Pamphlets from Amsterdam (1797)	25*
David M. Bunis	“Whole Hebrew”: A Revised Definition	37*
Naftali Loewenthal	From “‘Ladies’ Auxiliary” to “Shluhot Network”: Women’s Activisim in Twentieth-Century HABAD	69*
Maria L. Mayer Modena	Yiddish Elements in Judeo-Italian	95*
Agnes Romer Segal	<i>Seder Mitzvos ha-Noshim</i> and its Place in Early Yiddish Narrative Literature	111*
Erika Timm	Early Yiddish Prayers for Travelers: On the Migration of Yiddish Customs from Southern Germany to Northern Italy	121*
	List of Contributors	145*

נפגשו על ידי איזה התווכחות: מסורות זיכרון פולמוסי על פגישתם של ריב"ל והרבי מאפטה

דוד אסף

החסידות, ההתנגדות וההשכלה איבות היו זו לזו מרגע ברייתן. דובריהן וסופריהן של התנועות הגדולות הללו התבוננו זה בבוואתו של זה כפי שהשתקפה בראי עקום ובאספקלריה שאינה מצוחצחת. החסידים ראו במתנגדים אנשי ריב ומדון, ובראשיהם טועים ומטעים, ובמשכילים ראו רשעים גמורים ואפיקורסים. המתנגדים לעומתם, ואחריהם ביתר שאת המשכילים, ראו בחסידים עדר של שוטים המאמינים באמונות שווא ונגררים אחר מנהיגיהם הצדיקים, שלפחות חלקם עמי ארצות, בורים ומושחתים. אלה גם אלה היו רחוקים מאוד מן האמת, ובינם לבין עצמם אף ידעו זאת. ואמנם, מעבר לבזו ההדדי העמוק ולאיבה הקשה בין המחנות היו גם יראת כבוד וחשש לא רק מעצמתו של היריב אלא גם מכוח הקסם המפתה של עולמו ושל ערכיו. המאבק בין חסידים למתנגדים ואחר כך בין חסידים למשכילים היה למאבק גם בין החסידות להתנגדות ובין החסידות להשכלה, וביטוייו המגוונים, הן בחיי היום יום הן בטקסטים הספרותיים, עיצבו במידה רבה את 'החוויה היהודית' במזרח-אירופה של המאה התשע עשרה.

בספרות הפולמוס האנטי-חסידית נשתמרו ידיעות רבות על מפגשי ויכוח בין רב או למדן 'מתנגד' לבין רבי חסידי. מפגשים אלה, לעתים מזדמנים, לעתים יוזמים ופומביים¹ ולעתים בדויים,² נשאו אופי של בחינה הדדית ושל מאמץ לחשוף בצד האחר

* מאמר זה הוא פרי הכנתה של מהדורה ביקורתית, מוערת ומבוארת של הסטירה האנטי-חסידית 'עמק רפאים' לריב"ל (1823). אני מודה ליונתן מאיר, שותפי להכנת המהדורה, על עזרתו ועל ליבון הדברים המשותף. תודתי נתונה גם לידידי ר' יהושע מונדשיין על הערותיו המחכימות.

1 כאלה למשל היו הוויכוחים ב-1772 בין חסידים למתנגדים בשקלוב או הוויכוח המתוכנן בין ר' מנחם מנדל מוויטבסק ור' שניאור זלמן מליאדי לבין הגר"א בוויילנה, שלבסוף לא יצא אל הפועל (ראו ע' אטקס, יחיד בדורו: הגאון מוויילנה – דמות ודימוי, ירושלים תשנ"ח, עמ' 90–98) או הוויכוח הפומבי בין ר' אברהם קצנלנבוגן לבין ר' לוי יצחק מברדיצ'ב, שהתקיים בפראגה ב-1780 בערך, ונמשך אחר כך גם בכתב (ראו מ' וילנסקי, חסידים ומתנגדים, א, ירושלים תש"ל, עמ' 122–131).

2 דוגמאות לוויכוח מתנגדי-חסידי כסוגה ספרותית בדיונית יש בשפע. מצד המתנגדים ידועים במיוחד ספר ויכוח של ישראל לבל (ורשה תקנ"ח), ויכוח רבא (צ'רנוביץ תרכ"ד) וויכוח מינסק.

בורות מביכה או מידה מוסרית מגונה.³ תיאור תוצאותיהם של מפגשים אלה תלוי כמובן תמיד בזהותו של המקור שמספר עליהם.

שלא כמו המתנגדים, רבים מן המשכילים גדלו בחצרות החסידים, כדברי אברהם בער גוטלבר (1810–1899), שהיה חסיד חב"ד לאחר נישואיו:⁴ 'הניסיון יורה שהרבה משכילים על ברכי החסידים נולדו ומהם יצאו'.⁵ החסידות הייתה חלק מחוויות הנעורים גם של יוסף פרל (1773–1839),⁶ של יצחק בער לווינזון (ריב"ל, 1788–

על ספר ויכוח ראו וילנסקי, חסידים ומתנגדים (לעיל, הערה 1), ב, עמ' 282–325. על ויכוח רבא ראו י' מונדשיין, 'הספרים "מצרף העבודה" ו"ויכוח רבה"', עלי ספר, ה (תשל"ח), עמ' 165–175, על ויכוח מינסק ראו ר' אליאור, 'ויכוח מינסק', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, א (תשמ"ב), עמ' 179–235; אטקס, יחיד (לעיל, הערה 1), עמ' 137–140. על הוויכוח המשכילי-החסידים כסוגה ספרותית ראו ע' רפפורט-אלברט, 'איזה שאלות ותשובות על דרך שאלתיאל ויהודי: סגנונה משכילית על החסידות בכתב יד עלום שם מבית מדרשו של אליעזר צבי צווייפל', י' ברטל ואחרים (עורכים), מוילנה לירושלים: מחקרים בתולדותיהם ובתרבותם של יהודי מורח אירופה מוגשים לרפפורט שמואל ורסס, ירושלים תשס"ב, עמ' 71–122. ענף משנה בסוגה בדינית זו הוא מפגשי עימות בין משכילים למתנגדים. כזה הוא סיפור (חסידים!) על המשכיל נתלי הרץ וייזל, שנסע לוויילנה בשליחותם של מנדלסון ותלמידיו כדי לתהות על קנקנו של הגר"א ולהפילו בפח. סופו שעמד על גדולת הגר"א, נפל בפח בעצמו, שב לעירו ו'אמר להישיעים אנשי הדקטועיר, שיפסיקו להשטות את עצמם עם פילוזופיא וחקירות שלהם'. הסיפור מסתיים בדרך מורליסטית אופיינית: 'האיש ההוא [וייזל] נעלם, ויש אומרים שעשה תשובה ונשא אשה, ומחמת כבודו לא נתפרסם מי שהיה' (בית צדיקים יעמוד, 'דברי הימים', א, ברקלין תשס"ד, עמ' מה-מט). סיפור מוכר יותר עוסק באחד מתלמידי מנדלסון, שבא לוויילנה על מנת לבחון את הגר"א וסופו שנחשף ופרנסי וילנה היכוהו, ביזוהו וגירשוהו מהעיר. סיפור בדוי זה, שנקנה בחפץ לב בהיסטוריוגרפיה האורתודוקסית (ראו למשל ב' לנדוי, הגאון החסיד מוילנא, ירושלים תשל"ח, עמ' רכט-רלב, רלה), מקורו בהערות תלמיד הגר"א, ר' יעקב צבי מקלנבורג מקניגסברג, לספר עליות אליהו, וילנה תרט"ו, עמ' 61–64, אות לד. על אף המוטיבים הספרותיים והפולמוסיים הגלויים שבסיפור, שהוא מעין מקבילה 'מתנגדית' לסיפור החסידים על שמעון הכופר (ראו י' ברטל, 'שמעון הכופר: פרק בהיסטוריוגרפיה אורתודוקסית', ר' אליאור ואחרים [עורכים], כמנהג אשכנז ופולין: ספר יובל לחנא שמרוק, ירושלים תשנ"ג, עמ' 243–268), ועל אף העובדה שחלו שינויים ממהדורה למהדורה (במהדורה הראשונה זוהה המשכיל כ'זלמן (!) מימון', ובמהדורות מאוחרות יותר 'תוקן' הויהו למגיד אבא מהלוסק), חדרה מעשייה זו הן לספרות המחקר (למשל, ש' דובנוב, תולדות החסידות, תל אביב תר"ץ-תרצ"א, עמ' 110) הן לספרות היפה (ו' שניאור, הגאון והרב, תל אביב תשי"ג, עמ' 189). על דמותו (או דימויו) של אבא מהלוסק ראו ח' שהם, 'אביר האמת יוצא לברלין: אדלברט פון שאמיס, משה מנדלסון ואבא גלוסק מלצ'קה', דפים למחקר בספרות, 4 (תשמ"ח), עמ' 57–86.

3 ראו מ' פייקאו', ההנהגה החסידית: סמכות ואמונת צדיקים באספקלריית ספרותה של החסידות, ירושלים תשנ"ט, עמ' 50–51; א' גלמן, ספר חסידים: חיבור גנוז בגנותה של החסידות, ירושלים תשס"ז, עמ' 69–70, הערה 71.

4 א"ב גוטלבר, זכרונות ומסעות, בעריכת ר' גולדברג, א, ירושלים תשל"ו, עמ' 128–130.

5 עמ' 235.

6 י' פרל, על מהות כת החסידים, מהדורת א' רובינשטיין, ירושלים תשל"ז, עמ' 9–10; י' מאיר,

1860),⁷ של ישראל אקסנפלד (1787–1866),⁸ של אברהם מאפו (1808–1867)⁹ ושל רבים אחרים.¹⁰ עולמה הפנימי של החסידות על מסורותיה, מנהגיה ומנהיגיה היה מוכר לחלקם היטב, וגם כאשר פרשו ממנה המשיכו לעיין בספרותה, להתעמת ולהתנצח עמה. הפיכת לב של משכיל או חסיד, ששינו טעמים ועברו למחנה היריב, נתפסה לא רק ככישלון אישי אלא גם ככישלון מערכתי, ומוכן שבצד שכנגד ראו זאת כהישג בעל ערך ייצוגי.¹¹

במקורות משכיליים וחסידיים נשתמרו הדים רבים, גם אם מגמתיים ופולמוסיים בעליל, למפגשים בין משכילים ידועים לבין צדיקים.¹² רק מעטים מן המפגשים הללו היו רצופים ומתמשכים, רובם היו קצרי מועד ונשאו אופי אפיוודי. עם זאת במרוצת המאה התשע עשרה היו מפגשים לא מעטים מסוג זה. אף שבדרך כלל הדיחה נשתמרו בצורה קלושה, מאיר העיון בהם את שני הצדדים, על עמדותיהם ועל הדרך שבה נתפרשו להם עמדות הצד שכנגד.¹³

- גלגוליו של מגלה סוד: קונטרס דברי צדיקים לריב"ל ויוסף פרל, לוס אנג'לס תשס"ד, עמ' 76, הערה 118.
- 7 ריב"ל העיד על עצמו כי היה 'נתח מנתחיהם וחבר לאנשי משחית האלו'. ראו ש' כץ, 'אגרות משכילים בגנותם של חסידים', מאזנים, י (ת"ש), עמ' 270.
- 8 'בנעוריו היה מחסידי ברסלאב, מקורב מאוד לצדיק ר' נחמן מברסלאב, וחבירו של ר' נתן מברסלאב' (גוטלובר, זכרונות ומסעות [לעיל, הערה 4], ב, עמ' 19).
- 9 'ויט אחרי החסידים [בקובנה] ויתרועע אתם שנה וחצי נגד רצון אביו אשר התנגד לדעתם' (תולדות ר' אברהם מאפו ז"ל, המליץ, י"ג בניסן תרכ"ט, עמ' 83).
- 10 ש' ורסס, 'המשכיל היהודי כאיש צעיר', הנ"ל, הקיצה עמי: ספרות ההשכלה בעידן המודרניזציה, ירושלים תשס"א, עמ' 68–75.
- 11 לדוגמה אפשר להביא מצד אחד את סיפורו של המשכיל יעקב שמואל ביק, שהואשם כי התחסד, ואולי כלפיו כתב שי"ר (שלמה יהודה רפפורט) את חיבורו 'נר מצוה' (נדפס לאחר מותו, בתוך ש"י רפפורט, נחלת יהודה, קרקוב תרכ"ח), וראו ש' ורסס, מגמות וצורות בספרות ההשכלה, ירושלים תש"ן, עמ' 110–159, ומן הצד האחר את המשמעות הדרמטית שהקנו משכילים וחסידים גם יחד להצטרפותו של הצדיק בערניו מליאובה, בנו של ר' ישראל מרוז'ין, למחנה המשכילים בצ'רנוביץ ב-1869. ראו ד' אסף, הציץ ונפגע: אנטומיה של מחלוקת חסידית, תל אביב תשע"ב.
- 12 ר' נחמן מברסלב הוא הידוע וגם החריג מבין הצדיקים בקשריו ההדוקים עם משכילי אומן האפיקורסים. קשרים אלה נידונו רבות במחקר ונתפרשו לצדדים שונים. ראו ח' ליברמן, אהל רח"ל, ג, ניו יורק תשמ"ד, עמ' 310–338; מ' פייקאו, חסידות ברסלב: פרקים בחיי מחוללה ובכתביה, ירושלים תשל"ב, עמ' 21–55; א"י גרין, בעל היסורים: פרשת חייו של ר' נחמן מברסלב, תל אביב תשמ"א, עמ' 246–258.
- 13 להלן כמה דוגמאות למפגשי עימות כאלה, שיש בהם גם עניין היסטורי וגם עניין ספרותי-פולקלורי: ריב"ל סיפר על השתתפותו בסעודה שלישית של צדיק חסידי והביא, מפיו כככול, תורה סטירית על מגילת אסתר (י"ב לווינוון, תעודה בישראל, וילנה תקפ"ה, עמ' 22, בהערה); גוטלובר סיפר על ויכוח שניהל בשלהי 1829 עם הצדיק אברהם דוב מאוורוץ' (ד' אסף, 'מוולין

מפגשים אלה קיבלו במסורות הזיכרון אופי מיוחד. אלה לא היו מפגשי רעים אהובים בעלי דעות שונות שהסתיימו בחיבוק של ידידות. בעיני זוכריהם, חסידים או משכילים, הם היו בדרך כלל בעלי משמעות ייצוגית-פולמוסית: לא מפגש נינוח אלא עימות וכחני (ה'תוכחות') ובחינה הדדית, שיש להם משמעויות חברתיות, דתיות ומוסריות. ניצחוננו של צד אחד ועולם הערכים שהוא נושא פירושו כישלוננו של הצד שכנגד. אולי בשל כך היו צדיקים כמו ר' צבי אלימלך שפירא מדינוב (1785–1841), מן השמרנים והקיצונים שבאדמו"רי גליציה, ששללו לחלוטין כל מגע עם משכילים.¹⁴ לעומתו היו צדיקים שראו במפגשי ויכוח כאלה הזדמנות לתיקונם של ה'רשעים'. היטיב לתאר זאת הצדיק ר' אברהם יהושע השל מאפטה (1748–1825), המכונה 'אוהב ישראל',

לצפת: דיוקנו של ר' אברהם דוב מאוורוק' כמנהיג חסידי במחצית הראשונה של המאה התשע עשרה, שלם, ו [תשנ"ב], עמ' 227–228; שמואל יוסף פין, מראשי משכילי וילנה, תיאר ביוכרונותיו, 'דור ודורשיו', את פגישתו ב־1835 עם האדמו"ר החב"ד'י מנחם מנדל שניאורסון (ה'צמח צדק') ואת השיחה שניהל עמו (מהשכלה לחמת להשכלה משמרת: מבחר מכתבי רש"י פין, ש' פיינר [עורך], ירושלים תשנ"ג, עמ' 79–84); על פגישתו עם ה'צמח צדק' העיד גם אליעזר צבי צווייפל, שהספידו (א' צווייפל, 'הצדיק אבד', המגיד, ר"ח תמוז תרכ"ו, עמ' 181; והמשכים בגליונות הבאים: עמ' 189, 197–198, 205–206); המשכיל ה'ל"ל, בעצמו נכדו של הצדיק משה מקוברין, סיפר על ויכוח שניהל ב־1865 עם הצדיק אברהם מסלונים (י"ל לוי, זכרונות והגיונות, בעריכת י' סלוצקי, ירושלים תשכ"ח, עמ' 47–49); המשכיל אלימלך וקסלר, מצאצאי ר' גרשון מקיטב, סיפר על ויכוח שניהל עם רבו הצדיק יצחק מסקווירה והביא מפיו דרוש גרוטסקי על מקור המונח 'אלגברה' (א' וקסלר, 'אלה קצות דרכי חיי "איש נעמי"', ב' סיקולוב [עורך], ספר זכרון לסופרי ישראל החיים אתנו היום, ורשה תרמ"ט, עמ' 141–142); על פגישתם של פרץ סמולנסקי ור' שמואל שניאורסון, אדמו"ר חב"ד הרביעי, ראו ד"ר זילברבוש, מנקטס וזכרונות, תל אביב תרצ"ו, עמ' 133–134. מפגשים מסוג זה – ראלים ובדיננים כאחד – תוארו גם בכתבי החסידים. למשל במקור חב"ד'י תואר בהרחבה עימות בדיוני בין המשכיל הווילנאי מרדכי אהרן גינצבורג לבין ה'צמח צדק' (י"י שניאורסון, אדמו"ר ה'צמח צדק' ותנועת ה'השכלה', ברוקלין תש"ו, עמ' 5, 21–13), וראו ברטל, שמעון הכופר (לעיל, הערה 2). לעומת זאת במקור ברסלבי שפורסם בזמן האחרון תואר מפגש אמתי כנראה, שהיה בברדיצ'ב בקיץ תקפ"א, בין ריב"ל לבין ר' נתן מנמירוב. ראו חיי מוהר"ן, ימי מוהרנ"ת, ימי התלאות: השמטות חדשות, קונטרס הוספות [...], בית שמש תשס"ה, אות ע, עמ' תקפב–תקפג. ראו גם ד' אסף, נאחו בסבך: פרקי משבר ומבוכה בתולדות החסידות, ירושלים תשס"ו, עמ' 273.

14 ראו הקדמתו לפירושו 'מעין גנים' על ספרו של יוסף יעבץ, אור החיים, ז'ולקוה תר"ט (1848), דף א: 'שאינן כוונתי בדברי אלה להתווכח עם הרשעים המופקרים האפיקורסים הללו עד שיודו על האמת וישוכו אל ה' [...] ואין רצוני בדברי אלה להתווכח עם הרשעים בכדי להעמידם על האמת. ידעתי גם ידעתי, אם ייאו הדברים האלו הנאמרים באמת כ"ש [כל שכן] דפקרו טפי, ויבאו להשיב במליצותיהם אשר למדו מכל לשונות הגויים ובליצנות, כי זה דרכם כל היום ליפות הלשון, ונופת תפופנה שפתי זרה כשירת הזונה. אך כל מגמתי בדברי אלה להציל את הנפשות העגומות מאחינו ב"י [בני ישראל], ולהציל את הילדים אשר אין להם כל מום, לבל יתחנתו במ ולהרחיק נדוד מאהלי האנשים הרשעים האלה' (ההדגשה שלי). על פולמוסו של הרבי מדינוב עם ההשכלה, ראו פייקאז', ההנהגה (לעיל, הערה 3), עמ' 336–362.

מסורות זיכרון פולמוסי על פגישת ריב"ל והרבי מאפטה

שמפגשו עם ריב"ל, מהאבות המייסדים של תנועת ההשכלה ברוסיה,¹⁵ עומד במרכז מאמר זה:

והנה כשמזדמנים אלו השנים, היינו הצדיק והרשע, להדדי, וזה בזה נפגשו ע"י איזה התוכחות. שהצדיק מוכיח להרשע על מעשיו אשר לא טובים המה, או שמקבל הצדיק יסורים ע"י הרשע שמיצר לו, [ו]אז מתעוררים הכוחות הכמוסים אצל כ"א [כל אחד]. היינו, הטוב שכמוס וגנוז בתוך הרשע רואה ומבין היאך הוא נבזה ונמאס בעיני הרשע, ואינו משיגה עליו, והיאך הוא יהיה חשוב ויקר בעיני הצדיק. אז מאוד הוא [כוח הטוב שגנוז בנשמת הרשע] נכסף ומתאוה וחושק לידבק בשורשו, ר"ל [רוצה לומר] בטוב שיש בהצדיק, כי רב הוא. ואז נעשה הטוב שיש בהצדיק כאבן השואבת, ושואב אליו כל טוב שנמצא בהרשע. וכן מיעוטא דמיעוטא מהרע שנמצא אצל הצדיק, כשרואה ומבין [כח הרע שגנוז בנשמת הצדיק] היאך הוא נבזה ונמאס מאוד בעיני הצדיק, והיאך יהיה מנושא ומרומם וחשוב בעיני הרשע, אז מיד הוא נמשך ויוצא מהצדיק המוכיח להרשע ואינו שומע לו. ונדבק בהרשע, שהוא שורשו, ושם קנה מקומו.¹⁶

מסורת הזיכרון המשכילית: ריב"ל מביך את הרבי מאפטה

במאמר קצר בשם 'אלם-המשפט', שהוסיף ב-1858 למהדורה השנייה של ספרו 'בית יהודה',¹⁷ סיפר ריב"ל על סעודת ברית מילה פומבית שנערכה בברדיצ'ב שבוולין בהשתתפותו. בראש הסועדים ישב צדיק חסידי נכבד, שהשתלח במשכילי ברודי והאשים את בתי הספר החדשים כי תלמידיהם בורים ועמי ארצות, שאינם יודעים לקרוא פסוק בחומש. בתגובה לדברי הצדיק, שריב"ל לא נקב בשמו, שלח אחד מן הנוכחים בסעודה לקרוא לבנו, חניך בית הספר בברודי, והנער הראה לעיני כל המסובים את

15 על ריב"ל קיימת ספרות מחקר רבה, אך עד היום הסיכום הטוב ביותר (על אף הצורך לעדכנו) נמצא בספרו של יוסף קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, ג, ירושלים תרצ"ט, עמ' 29-123.

16 אברהם יהושע השל מאפטה, אוהב ישראל, ז'טומיר תרכ"ג, פרשת קרה, עמ' 139-140. נוסח קודם ומשובש: תורת אמת, למברג תרי"ד, כט ע"ב - ל ע"א. על היחס בין שני ספרי הדרשות הללו ראו י' אלפסי, 'על הספר "אוהב ישראל" להרב מאפטא', ארשת, א (תשי"ט), עמ' 481-483; ג' נגאל, 'הערות אחדות על דרשותיו של בעל ספר אוהב ישראל', קרית ספר, מ (תשל"ה), עמ' 337-339.

17 י"ב לווינזון, בית יהודה², וילנה תרי"ח, ב, עמ' 170-178 (ד"ב נתנון, ילקוט ריב"ל, ורשה תרל"ח, עמ' 152-158). למעשה זו תשובה למכתב שהפנה אל ריב"ל המשכיל הווילנאי יצחק אייזיק בן-יעקב, ובו תיאר בלשון קשה את מצבו העגום של בית המדרש לרבנים בוילנה (מכתבו של בן-יעקב נדפס: י"ב לווינזון, פתוחי חותם, ורשה תרס"ג, עמ' 78-80).

ידיעותיו בתורה, בתלמוד, בדקדוק ובחשבון. האורחים כולם התפעלו מכישרונותיו של הנער, והצדיק המופתע פטר זאת בתירוץ כי מדובר ב'קליפה'. או אז התפלמס עמו ריב"ל וניצחו באמצעות 'תורה' המלעיגה על דבריו. על פי סיפורו של ריב"ל הצדיק לא הפנים לקח משכילי זה, שכן נרדם בשיכרותו. צדיק זה אינו אלא ר' אברהם יהושע השל מאפטה, שהתגורר אז בעיירה מז'בוז'. תחילה הנה עדותו של ריב"ל:

ועתה הא לכם יקרין! הלכה למעשה, שמעו ואספרה: זה לי כשלשים ושבע שנים, עזבתי עיר בראדי ובאתי לרוסיא לעיר ב. עיר רוכלת העמים.¹⁸ ויהי היום ואני בתוך הקרואים בסעודת ברית מילה בבית הגביר ק. ובראש הקרואים יָשָׁב איש מסורבל כדוב, עוטה מעיל בד קודש, ובראשו מצנפת כבהרת עזה כשלג. ושמעתי אומרים כי ותיק וחסיד הוא, וממקצת העם רבי יתקרי, ובשעת הדחק יעשה לפעמים פדיון למקשה לילד.¹⁹ בסוף הסעודה נתגלגל הדבר לְדַבֵּר מחינוך הילדים בעיר בראדי עפ"י סדר החדש (בתבנית הבתי ספר החדשים),²⁰ וידבר זה הותיק קשות על החינוך הזה דברים מרים

18 על פי יחזקאל כו, ג. 'עיר ב.' היא ברדיצ'ב. דברים אלו של ריב"ל נחתמו בקרמניץ בח' באלול תרי"ו (1857). לכאורה מדובר אפוא בסוף שנת תקפ"ף (1820), אך כפי שיתברר בהמשך, יש לתארך את האירוע שידובר בו להלן למחצית השנייה של שנת תקפ"ב (1822). ראו נספח ב.

19 'כי אבותינו הק' [דושים] והנביאים [...] כשהיו צריכין לאיזה נס ופלא אשר הוא איננו ע"ד [על דרך] הטבע, היה כח בידם ע"י טהרתם וקדושתם והתדבקותם בהש"י [בה' יתברך] להמשיך נביעו שפע אלהות מהעולמות [...] ועי"ז [ועל ידי זה] היה יכולת בידם לשנות דרכי הטבע ולהעשות להם פלא ונס מפורסם כפי המצטרך להם לשעתם, לפקוד עקרות או להחיות מתים וכדומה. אך עתה בדורות הללו, אין אתנו יודע עד מה, ואין בכוחינו והשגתינו להגיע לבחי' [נת] גדולה כזאת [...] וכשאנו צריכין לפקוד עקרות או אנו קורים פרשת 'וה' פקד את שרה' ג', ובוה אנו מעוררים הנביעו [...] וכן הוא בכל הנסים והנפלאות [...] כלל הדבר, שאותן מקורים עליונים, אשר נפתחו נביעתן ע"י אבותינו הקדושים, המה חיים וקיימים לדורי דורות לכל עת אשר יצטרך דוגמתו' (אוהב ישראל [לעיל, הערה 16], פרשת ויצא, עמ' 24 [ההדגשה שלי]). לצדיק מאפטה יוחס גם הסיפור הבא, שאולי איננו אלא הלצה משכילית: כאשר באה אליו אישה מעוברת לבקשו שלא תפיל עוד, גילה הרבי את זרועו וציווה עליה להריחה, שכן נאמר במסכת אבות על אחד מן הנסים שאירעו בבית המקדש: 'לא הפילה אשה מריח בשר הקודש' (ש"א הורודצקי, החסידות והחסידים, ב, ברלין תרפ"ג, עמ' קפ). חידוד זה יוחס גם לאישים אחרים, כגון הירשלי מאוסטרופוליה ור' ברוך מז'בוז' (א' דרויאנוב, ספר הבדיחה והחודו, ג, ירושלים תש"י, עמ' כו, סימן 2133), לצדיקים ישראל דוב מווילדניק (ב' רטנר, סיפורי נפלאות, מונסי תשנ"ו [תרגום לעברית ממהדורת ז'טומיר 1901], עמ' צח-צט) ולצבי הירש 'משרת' מרימנוב (א"ו שטרן, שיחות יקרים, סאטו-מארע חש"ד [תרצ"ז-], עמ' יב), ומעין זה גם לאדמו"ר 'צמח צדק' (ח"מ פרלוב, לקוטי ספורים, כפר חב"ד תשכ"ו, עמ' קלא-קלב).

20 בראשית 1818 נפתח בברודי בית הספר למסחר (רעאל-שולע), שריב"ל היה מעורב בהקמתו (ראו ישפ"ה, 'תולדות יצחק בער לעווינזאהן ז"ל מקרעמניץ', המגיד, י"ד בכסלו תרכ"ד, עמ' 365; ד"ב נתנון, ספר הזכרונות: דברי ימי חיי [...] יצחק בער לעווינזאהן [...]), ורשה תרל"ו, עמ' 8). בית ספר זה עורר רוגז רב מצד החסידים, והם ניסו למנוע את פתיחתו. ראו בפירוט נ"מ

מסורות וזכרון פולמוסי על פגישת ריב"ל והרבי מאפטה

כגידים, ויקלל באלות וארורים. ואחר כל טענותיו אמר בזה"ל [בזו הלשון]: 'זכבר שמעתי שהילדים הללו לא יודעים אפילו פסוק חומש!' הסוכן והכותב בקאנטור²¹ של זה הגביר, היה איש בראדי. וכשמוע הדברים האלו שלח והביא לתוך המסובין את בנו, נער בן תשע או עשר שנים, שבא מבראדי לאביו בימים ההם. אביו הראה לעין כל המסובין את בקיא[ו]ת בנו: ידע כל חמשה חומשי תורה, וספרים אחרים מהמקרא, והכל כמעט בעל פה. גם בדקדוק לשה"ק [לשון הקודש] וחשבון, וארבעים דפים ממשכת בבא קמא הגיד בעל פה, לכל אשר שאלו מאתו. ודבריו היו בנחת ובהשכל וטוב טעם, ובסבר פנים יפות.²²

כל המסובין נתפעלו מזה הנער ראשונה מאד, ויפערו פיהם ויתמהו איש אל אחיו. אך אין איש מהם ערב את לבבו להוציא משפתיו ולחוץ דבר ולא חצי דבר, כי עיניהם היו תלויות אל ראש המסובין זה, כי מי ישנה אחר דבריו ויגקה!

ואחר רגעים אחדים קרא ראש המסובין בקול גדול – ושחוק מהול בקצף נראה על פניו – ויקרא ויאמר: 'אדרבא! אדרבא! זה האות! הוא הוא מעשה קליפה, רחמנא ליצלן!' ויוסף שאת משלו ויאמר: 'בדרך הטבע כל ילד שוכח מה שלמד בשבוע העברה, גם אינו לומד בחשק, ומתבייש לדבר בפני גדולים, גם ירא מעין הרע. וזה הנער שלפנינו משונה הוא במעשיו. האין זה מעשה קליפה?'

ומרבית העם הגיעו ראשם, כעונים אמן אחריו. ויהי הם מריקים הכוסות, ושמנו אותותם אותות, ²³ קמתי על רגלי ואקרא: 'מורי ורבותי! דיינים מומחים!²⁴ הרשוני ואדברה. דעו כי דברי ראש הקרואים כבר בתורה מפורשים, ומלתא אלבישיהו יקרא!²⁵

העם חשבו כי באתי לחזק את דברי קדשו וישתקו, ועל דברי כעל מטר קיוו. ואען ואומר: 'כתוב (דברים א') 'ותקרבון אלי כלכם ותאמרו נשלחה אנשים לפנינו וגו' וגו', ויקחו בידם מפרי הארץ ויורידו אלינו, וישיבו אותנו דבר ויאמרו טובה הארץ

גלבר, תולדות יהודי ברודי (ערים ואמהות בישראל, ו), ירושלים תשט"ו, עמ' 239–244; ר' מנקין, 'החרם בלמברג בשנת 1816: רברבנות משכילית והיסטוריוגרפיה יהודית', ציון, עג (תשס"ח), עמ' 191–194. ב"ש 1820 שלח פרל תזכיר לשלטונות גליציה, ובו הציע לפתוח בית ספר עממי יהודי בברודי במתכונת בית הספר המשכילי שהוא עצמו מנהל בטרנופול, אך בקשתו נדחתה. ראו ר' מאהלר, החסידות וההשכלה, מרחביה 1961, עמ' 94–97, 123 הערה 17, 407–409.

21 משרד שנהלו בו חשבונות המסחר.

22 אין זה סביר שנער 'בן תשע או עשר שנים', ובוודאי לא תלמיד בית הספר הראלי, יהיה בעל מטען ידע שכזה. אם ריב"ל לא הגזים או המציא את הסיפור, אפשר שמדובר בילד פלא שלמד באחד מבתי הספר ה'נורמליים' שהיו בברודי וזכה גם לחינוך פרטי.

23 על פי תהלים עד, ד.

24 על פי הנוסח המקובל להתרת נדרים.

25 על פי בבלי שבת, יב ע"ב, ורש"י שם: 'מעיל [מילתא] דמיו יקרים למי שרגיל ללבושו, כלומר לפי שאתה תלמידו [...] ורגיל בשמועותיו אתה מחזר אחריהם'.

וגו' וַתִּרְגְּנוּ באהליכם ותאמרו, בשנאת ה' אותנו הוציאנו מארץ מצרים לתת אותנו ביד האמורי להשמידנו וגו'", ואמרו חז"ל בספרי (דברים פסקא כ"ד): "ותרגנו באהליכם וגו', מלמד שהיו יושבים ובוכים כמת להם, ונוטלים את בניהם ואומרים להם, אי לכם דווים אי לכם סגופים, למחר יהיו צלובים מכם על הצלוב וכו' וכו'". ולכאורה קשה, לאיזו תכלית מזכיר פה משה "ויקחו בידם מפרי הארץ ויורידו אלינו"? אך אם נשים לב, נמצא שרְאוּתָם הפירות הללו היא היתה הסבה העקרית שרגנו על ה' ועל משה, כי מיתר הדברים שספרו להם המרגלים, מן העניקים וכדומה, לא נתפעלו כל כך, יען שלא ראו בעיניהם, וחשבו לגוּמא והפלגה כדרך רוב המספּרים. אך בראותם בעיניהם הפירות הללו הנפלאים, היוצאים מדרך הטבע בגדלם וכדומה, ולמדו מזה על כל דבריהם, שאינם דרך הפלגה. ומשה רבינו בעצמו צוה להמרגלים טרם לכתם, שיביאו עמם פירות הללו, כמו שנאמר בפרשת שלח "וישלח אותם משה לתור וגו' ויאמר אליהם וגו', והתחזקתם ולקחתם מפרי הארץ". והיתה כוונתו, שכאשר יראו הפירות הנפלאים הללו ישמח לבם וימהרו ללכת לארץ פוריה זו. אך הקליפה הפכה בלב העם את מחשבת משה לרועץ, וצוחו: אדרבא! אדרבא! "כשם שפריה משונה, כך עמה משונה" (ועיין רש"י שם בפרשת שלח).

ואני טרם כליתי את דברי אלה, כבר נפלה תרדמה על זה הותיק. ויהי כשוכב בראש חבל, כי עברו יין. ויָנַם ראשו על כרעיו ועל קרבו כשה תמים בליל שמורים. ואנשיו מתלחשים זה בזה, ומהם לא ירדו לתכלית דברי. ובין כה וכה ואפן ואלך למלוני.²⁷

ריב"ל, שעקץ את הרבי החסידי בהשוותו את דבריו לדברי ה'קליפה' שדיברה מגרונם של המרגלים, לא נקב בשמו, אך במידה רבה של ודאות אפשר לזהותו עם ר' אברהם יהושע השל מאפטה.²⁸ לא רק התאריך מסייע לזיהוי זה, אלא גם רמזי תיאורו של

26 על פי 'והיית כשכב בלב ים וכשכב בראש חבל' (משלי כג, לד). חבל – משמע תורן הספינה.

27 לווינון, בית יהודה (לעיל, הערה 17), עמ' 175–176; ילקוט ריב"ל (שם), עמ' 155–156.

28 עליו ראו דובנוב, תולדות החסידות (לעיל, הערה 2), עמ' 314–315; הורודצקי, החסידות (לעיל, הערה 19), ב, עמ' קעז–קפט; 'הייילפרין, יהודים ויהדות במזרח אירופה: מחקרים בתולדותיהם, ירושלים תשכ"ט, עמ' 348–354; 'אלפסי, הרב מאפּטא בעל 'אוהב ישראל', ירושלים תשמ"א; ג' קיציס, 'ר' אברהם יהושע השל: 'אוהב ישראל' מאפּטא, סיני, צב (תשמ"ג), עמ' קנג–קעא; ח"י ברל, רבי אברהם יהושע השיל הרב מאפּטא: חייו, הליכותיו, סיפוריו ותורתו, ירושלים תשמ"ה. צדיק זה נודע כמספר גוזמאות שעוררו צחוק גם בקרב מעריציו. ראו למשל 'לנדא, זכרון טוב, פיוטרקוב תרנ"ב, עמ' 12–13; 'ברגר, עשר אורות, פיוטרקוב תרס"ו, עמ' 114, סימן ט, 117, סימנים כא–כד; אלפסי, שם, עמ' 66–68. ראוי לציין שההשכלה הגיעה לפתח ביתו ממש של הרבי מאפטה. בתו יוכבד נישאה לקלמן, בנו של הצדיק חיים טיראר מצ'רנוביץ, אך קלמן זה נתפס להשכלה וכנראה אף היה לאפיקורוס. כשנתגלה הדבר כפה הצדיק על בתו להתגרש מבעלה. ראו א' פריצקר, 'ר' קלמן מקישינוב, רשומות, ס"ח, ה (תשי"ג), עמ' 162–164; אסף, נאחו בסבך (לעיל, הערה 13), עמ' 52, הערה 2.

הצדיק. הוא 'ותיק', כלומר חסיד זקן, הלוּבש בגדי לבן ('עוטה מעיל בד קודש, ובראשו מצנפת כבהרת עזה כשלג'),²⁹ ומרבה באכילה ובשתייה ('איש מסורבל כדוב').³⁰ זאת ועוד, בידינו עדות ברורה שמשכילי זמנו של ריב"ל אכן זיהו צדיק זה עם הרבי מאפטה. וכך כתב ב־1878 המשכיל אברהם בער גוטלובר במאמרו 'הַגְּזֵרָה וְהַבְּנֵיה':

היהודים אשר בערי גאליציה הגדולות היו הראשונים אשר נגה עליהם אור החכמה מהרמב"ן [משה מנדלסון] ותלמידיו. והמה לרגלי מסחרם נפוצו בערי רוסיה ופולין

29 מקובלים וצדיקים נהגו ללבוש לבן, במיוחד בשבתות ובימים טובים. ראו ח' ליברמן, אהל רח"ל (לעיל, הערה 12), עמ' 454-455; מ' חלמיש, הנהגות קבליות בשבת, ירושלים תשס"ו, עמ' 154-158. על הבעש"ט נמסר כי גם בתקופת ה'הסתר', 'היו לו ג"כ [גם כן] בגדי לבן לשבת' (שבחי הבעש"ט, מהדורת א' רובינשטיין, ירושלים תשנ"ב, עמ' 54), וכך תואר גם המגיד דב בער ממזריץ': 'לבוש מלבושי אטלס לבן. אפילו נעליו וקופסת הטבק שלו היו לבנות (הצבע הלבן נחשב בעיני המקובלים סמל החסד)' (ספר חיי שלמה מימון, תל אביב תש"ג, עמ' 144). על משמעותו של הצבע הלבן ראו מ' אידל, החסידות בין אקסטזה למאגיה, ירושלים תשס"א, עמ' 361-362. מנחה זה הותקף ב־1772 בכרוז החרם של ברודי: 'עש זאל קיינר ניט גיין [שאישי לא ילך] בבגדי לבן בשבתות וימים טובים חלילה וחלילה' (וילנסקי, חסידים ומתנגדים [לעיל, הערה 1], א, עמ' 48). וראו דבריו הבוטים של נכד הבעש"ט, ר' משה חיים אפרים מסודליקוב: 'בעו"ה [בעוונותינו הרבים], שנתרבה השקר בעולם, וכל אחד רוצה להעלות במעלות שלומי אמוני ישראל. ורואה שהם מלובשים בגדי לבנים בשבת, ולובשים כליה ב"ש [בערב שבת] במנחה, ואומר: היות אהיה כמוהו. וזה שקשה מכולן, שזה גורם שהם נקראים ערב רב, שהם מעורבים בישראל וקשה להפרידן' (דגל מחנה אפרים, זי'טומיר תר"ן, פרשת וישלח, עמ' 32; והשוו שם, פרשת נח, עמ' 10: 'שמראים עצמם כצדיקים, והוא שאמרו ונלכנה לבנים', היינו נלבוש בגדי לבנים כדמיון הצדיקים הטהורים' [ההדגשות שלי]). על הרבי מאפטה הלוּבש לבן בסעודת שבת השוו: 'מה נהדר היה שם השלחן ד', שי"ב [זקנים] ישבו על השלחן הטהור ומלובשים בבגדי לבן, והמשמש בקודש הלך עם קערות מאכל לכל אחד ואחד. וכאשר נגש המשמש עם קערה אחד עם הרוטב נשפך בשגגה מעט רוטב על בגדי לבן של זקן אחד ועשה כתם בבגדו, וישם הזקן על המשמש עין חרדות. וכאשר ראה רבינו הקדוש [מאפטה] כזאת, ואמר לו בבדיחותא: מה יחרה אפך על המשמש שעשה ככה לך, כי ראה עליך קשיה [קושיה; ביידיש 'קאַשע'] היא דייסת גריסים] ונשפך ברוטב' (חידושי מהרא"ך [...], ב, ורשה תרע"ג, קונטרס עץ אבות, עמ' 4-5).

30 על פי בבלי, עבודה זרה ב ע"ב: 'שאוכלין ושותין כדוב, ומסורבלין בשר כדוב'. הרבי מאפטה אכן נודע באכילתו: 'הוא אכל ושתה הרבה, הרבה' (מ"י גוטמן, מגבורי החסידות [...], ר' אברהם השיל מאפטה, תל אביב תש"ג, עמ' קצו); 'בשני דרכים היה הצדיק מאפטה ידוע לחסידיו: שהיה מחבב את בעלי תשובה ושהיה עובד את קונו באכילה' (אחטא ואשוב', כל כתבי יהודה שטינברג, תל אביב תשי"ט, עמ' שיח). ראו למשל צ' מושקוביץ, שיחות חולין של ת"ח החדש, ירושלים תש"ו, עמ' א; י"ל הכהן מימון, שרי המאה, ד, ירושלים תשכ"א, עמ' 169-170; שער האותיות, ניו יורק תשל"ו, דרך סעודה, עמ' כו; כתיב ר' יאשע שו"ב [מבריסק], ירושלים [תשמ"מ?], עמ' ריא; פ"ש קופלוביץ, סיפורי מרן הרמ"ח, בני ברק תשמ"ט, עמ' צג-צד; אלפסי, הרב מאפטה (לעיל, הערה 28), עמ' 68-70. לצד זה נמסר גם כי 'אמר על עצמו שכל מאכלים ומעדנים ומטעמים שאוכל, מרגיש בו מרירות וטעמו כלענה וראש' (פנחס מדינוביץ, שפתי צדיקים, לבוב תרכ"ה, לה ע"א).

[...] ביחוד הפליאו לעשות יהודי ברודי, עיר מלאה חכמים ונבונים, אשר כנעניה [סוחריה] נכבדי ארץ רוב עסקיהם היו בערי רוסיה. ובכל מקום אשר בא איש מיהודי ברודי לגור שם, לקח נפשות צעירי הימים [...] ויהי בבקשם דעת ויהי האיש מברודי להם לעיניים ויורם הדרך. על כן היו יהודי ברודי לזרע בעיני החסידים, ובפה מלא דיבר הרב מאפטה סרה עליהם ויקללם קללה נמרצת, ואמר כי הם הביאו אפיקורסות לארץ רוסיה; כי היתה ההשכלה לקוץ ממאיר בעיניו ושנאה תכלית שנאה (עיין ס' בית יהודה להריב"ל ז"ל, מהדורה שנית, ווילנא תרי"ח, סוף הספר, צד 175, בדיבור המתחיל 'ועתה הא לכם' וכו').³¹

ריב"ל ידע ושמע על הרבי מאפטה עוד קודם לכן. במכתב ששלח מברודי בכ' בשבט תקפ"א (1821) לידידו יוסף פרל איש טרנופול, הוא נזכר ב'דברי התורה' שהשמיע כביכול הרבי, כאשר הזדמן לעיירה ראדיוויל (Radziwiłów) שבוולין:

[...] ראיתי מעשה ונזכרתי הלכה, מה שאמר הרב דאפטה בשלש סעודות בראדיוויל, פי' [רוש] על פסוק 'וראית בשביה', כי באמת אין לו שום פירוש. ואמר הרב, וז"ל [ויו לשוננו]: חידוש גדול הוא שערלים לוקחים בקורדאן יהודים לזעלנר.³² אך יש עוד חידוש גדול מזה! מאין בא זה שיהודי יש לו לפעמים, רחמנא ליצלן, תאוה לאשה יפה בראתה? אבל באמת פשוט הוא פשוט, שזה בא מחמת שנתקל[ק]ל הראיה, ר"ל [רוצה לומר] שאינם רואים היטב. ובראותו אשה יפה הולך בחוץ למשל, נדמה לו שהולך בהמה יפה, ויש לו חשק מאוד לה לשוחטה לכבוד שבת ולעשות לה תיקון. וכן כשהולכין לחטוף זעלנר ערלים, ומחמת שנתקלקלה הראיה שלהם, בראותם יהודי הולך בשוק נדמה להם שזה ערל וחוטפים אותו. וזה פי' הפסוק 'כי תצא למלחמה' [דברים, כא, י-יא], כשהולכין לחטוף אנשי מלחמה; 'על אויבך', הולכים רק לחטוף ערלים. ומקשה הפסוק, מאין בא זה 'ונתנו ד' בידיך ושבית שביו', ר"ל מאין בא שחוטפים לשביה יהודי? וזה שמתרץ הפסוק 'וראית בשביה', מפני שהראיה בשביה, ר"ל שנתקלקלה. והא ראי', 'אשת יפת תואר וחשקת בה'. מאין בא שיש חשק לאשת יפת תואר? אך מחמת שהראיה בשביה, עכ"ל [עד כאן לשוננו].³³

31 גוטלובר, זכרונות ומסעות (לעיל, הערה 4), ב, עמ' 72–73 (ההדגשה שלי). את שנאתו למשכילים הביע הרבי מאפטה בפירושו בדרשותיו: 'בבחי' [נת] קומה השלימה של כללות ישראל יש ג"כ בחי' מרה, והם האפיקורסים והמוסרים שבכל דור ודור, שהם [מים] מרים המאירים, ומהם נמשך כל החולאים ופגעים רעים לכללות ישראל, ר"ל [רחמנא ליצלן] [אוהב ישראל] [לעיל, הערה 16], פרשת משפטים, עמ' 76 (ההדגשה שלי).

32 קורדאן – גבול, כינוי לגליציה; זעלנר – חיילים.

33 כץ, אגרות משכילים (לעיל, הערה 7), עמ' 271–272, ותוקן מעט על פי כתב היד השמור באוסף שברון (תיק לוויגונון), המחלקה לכתבי יד עבריים, הספרייה הלאומית, ירושלים.

ריב"ל התגורר בראדיוויל בין השנים 1807–1816 לאחר שנישא לבת המקום,³⁴ אך ספק אם ציטט כאן 'תורה' ישנה ששמע באותה תקופה. תוכן הדברים וזיקתם לגיוס יהודים לצבא האוסטרי מרמזים על אמירתם סמוך לזמן כתיבת המכתב.³⁵ העיירה הרוסית ראדיוויל, שרחוקה הייתה כשלושה קילומטרים בלבד מן הגבול האוסטרי, הייתה סמוכה לברודי שבצדו השני של הגבול.³⁶ שליחים מהכא להתם יכלו בוודאי להביא לידיעת ריב"ל, שגר אז בברודי, דברי רכילות אנטי-חסידיית גסים שנלחשו שם.³⁷ אפשר להניח שאת ה'תורה' המעוקמת שצוטטה לעיל לא שמע ריב"ל במו אוזניו.³⁸ מן הסתם זו הייתה הלצה על חשבון הצדיקים שהגיעה גם אליו, והוא, כטוב לבו עליו, רשמה והעבירה הלאה, שמא יוכל פרל לעשות בה שימוש סטירי-פולמוסי באחת מיצירותיו. ואכן ב'דברי צדיקים', הסטירה המשותפת שחיברו יוסף פרל וריב"ל (נדפסה ב'1830) נזכר שוב בלעג ביקורו של הרבי מאפטה בברדיצ'ב:

- 34 קלזנר, היסטוריה (לעיל, הערה 15), ג, עמ' 32–34. על מגוריו בראדיוויל באדר תקע"ו ראו בספרו, אשכול הסופר, ורשה תרנ"ג, עמ' 11. באותה עת חי בראדיוויל הצדיק ר' יצחק, בנו של ר' יחיאל מיכל מזולצ'ב (נפטר ב'1832), שקיים קשרים הדוקים עם הצדיק מאפטה (ר' דן, בנו של ר' יצחק, נישא לבת הרבי מאפטה). ראו גם היילפרין, יהודים [לעיל, הערה 28], עמ' 352–353. שריד עמום נוסף לזיקתו של ריב"ל לראדיוויל יש במסורת חסידית מאוחרת ומשובשת, המתארת את יחסו החיובי לצדיק יוסף מראדיוויל (1818–1875). ריב"ל נהג בו כד, כביכול בשל הכבוד שרחש לסבו ר' יוסף מיאמפול (נפטר ב'1812), שהכיר כאשר נשא לאישה את בת העיירה יאמפול (!). ראו ש' גור-אריה (אינגרליב), שרשרת זהב, תל אביב תש"י, עמ' עה–עו.
- 35 לא ידוע על חטיפת יהודים לצבא האוסטרי. ישראל היילפרין ניסה לקשור בין דברי הרבי ('חידוש גדול הוא שערלים לוקחים בקורדאן יהודים לזעלנר'), לבין שמועות על גיוס יהודים לצבא שנפוצו ב'1817 (היילפרין, יהודים [לעיל, הערה 28], עמ' 353, הערה 31).
- 36 במשך כל המאה התשע עשרה היתה ראדיוויל מרכז הברחה וגנבת גבול, וגם פיניע, חבר אחיו של מוטל בן פייסי החזן, ידע לשיר: 'ראדיוויל איז נישט גרעסער ווי א גענעץ / דאָרט גנבעט מען די גרענעץ' (שלום עליכם, מאָטל פייסע דעם חונס, ירושלים תשנ"ו, עמ' 118), שתרגמו י"ד ברקוביץ מדמיונו: 'עיר סמוכה לגבול היא וקטנה כזית, / וכל גנב ושוודר בה מצא לו בית. / ואדם כי יעבור בלילה את גבולה, / ללכת לברודי, היושבת ממולה, / והיתה אחריתו, הה, מרה!' (כתבי שלום עליכם, ז, תל אביב תשט"ז, עמ' קנו). על 'היחסים' בין ראדיוויל לברודי ראו גם ש' אנסקי, חורבן היהודים בפולין, גליציה ובוקובינה, תרגם ש"ל ציטרון, א, תל אביב [תרפ"ט], עמ' 109–110.
- 37 במכתב אחר לפרל (כץ, אגרות משכילים [לעיל, הערה 7], עמ' 269–270), סיפר ריב"ל על חסיד מפורסם מראדיוויל, המכונה 'דוד דעם מגידס', שנתפס במשכב זכר. מקור השמועות על המתרחש בראדיוויל היה אולי דניאל הארטנשטיין, תלמידו וידידו של ריב"ל, שגר במקום ונזכר ברשימת החותמים מראש על תעודה בישראל, וילנה תקפ"ח. ראו גם ד"ב נתנון, באר יצחק, ורשה תר"ס, עמ' 81–82; גוטלבר, זכרונות ומסעות (לעיל, הערה 4), ב, עמ' 116.
- 38 תורות חסידיות על הפסוק 'וראית בשביה אשת יפת תואר וחשקת בה' (דברים כא, יא) התבססו על רעיון מוסרי-חינוכי של שחרור 'תכלית הטוב' שנלקח בשבי היצר הרע, או על רעיון קבלי-לוריאיני של שחרור הניצוצות שנלקחו בשבי. ראו פייקאו', ההנהגה החסידית (לעיל, הערה 3), עמ' 294–295.

דוד אסף

וכבר ידעתי שהצדיקים אסרו דפוס ווין מכל וכל. וזכרתי שכאשר בא המעזבוזיר פעם אחד להבית המדרש הגדול בברדיטשוב במקרה, ושאלו אותו הלומדים דשם פשט בגמרא, ועמד הרבי הגדול הזה כמה שעות ולא ידע הפשט. גם העברי כמעט לא ידע. והיו שוחקים ממנו כל הבהמ"ד, כי באמת היה דבר פשוט וקל, שאפילו ילדים היו יודעים הפשט הזה. ואחר זה נתגלה הדבר, מחמת שהיה הגמרא דפוס ווין, ומחמת רוחא דמסאבא השורה עליהם נתבלבל מוחות שלו.³⁹

'המעזבוזיר' הוא כמובן הרבי מאפטה, שבשנות שהותו של ריב"ל בברדיצ'ב גר במז'בוז'.⁴⁰ שוב לפנינו המוטיב האנטי-חסידי הרגיל – הרבי הוא בור ועם הארץ ונכשל אפילו בהבנת טקסטים פשוטים בגמרא. זירת המבוכה הפעם היא 'בית המדרש', מול עיניהם של ה'לומדים', הלא הם המתנגדים. הדרך שבה מתרצים החסידים את הכישלון לקוחה מעולמם המיסטי – הצדיק התבלבל בשל רוח טומאה ('רוחא דמסאבא') ששרתה על דפי התלמוד, שכן אלה נדפסו בדפוס וינה המשוקץ, שפועליו הנכרים עבדו בשבת לצד משכילים-אפיקורסים.⁴¹

מסורת הזיכרון החסידית: ריב"ל נכשל בניסיונו להביך את הרבי מאפטה. הצדיקים ידעו היטב כי יש מי שאורב לפתחם ומחפש הזדמנות ללעוג להם ולהשפילם. הם הביאו בחשבון עובדה זו והתכוננו לה. הרבי מאפטה עצמו, שנכווה לא רק מלעגם של משכילים אלא גם מלגלוגם של חסידים,⁴² ראה ב'מתלוצצים' הללו 'בחינת פרעה',

39 מאיר, מגלה סוד [לעיל, הערה 6], עמ' 78–79 (וההדגשה שלי).

40 מאיר (מגלה סוד [לעיל, הערה 6], עמ' 78, הערה 131) שיער בטעות כי 'המעזבוזיר' הוא ר' ברוך ממז'בוז' (נפטר ב'1810).

41 ראו בהערותיו של מאיר (שם, עמ' 79). ריב"ל חזר לעניין זה, ושוב בברדיצ'ב, גם בהזדמנות אחרת: 'ופעם אחת נתוכחתי ע"ז [על זה] עם מ"ס [מוכר ספרים] אחד בעיר בערדיטשוב, והשיב לי שיש להם קבלה מרבותיהם: שספרי ווין דינם כספרי ע"ז [עבודה זרה] וכס"ת [וכספר תורה] שכתבו מין, ומטעם שהפועלים בדפוס נכרים המה ומדפיסים ב"ש [ביום טוב] ובשבת. ועוד הכביר לפני מרבתי הרבה דברי בורות כאלה. ואחר טחני טענות רבותי הכסילים לעפר דק כהטחן תבנית שור, הראיתי לו בשו"ת רמ"א איך שמפליא את הספרים שנדפסו בימיו אצל מדפיסי הנכרים, וכי כתב ע"ז [הפוך מקצה אל קצה מטענותיו הסכליות...] ומה יענו אלה בזה? הבורות שבהם הכשילתם' (לווינוון, תעודה בישראל [לעיל, הערה 13], עמ' 30–31).

42 בימי רבנותו ביאס הסתכסך הרבי מאפטה עם חסידי חב"ד שם. סופר כי לאחר ש'אמר בשבת תורה גדולה, והיו שם אנשים המכונים בשם חב"ד ושחקו על התורה. וביום א' בבוקר כתבו את התורה של הרב ז"ל על החלונות בדרך בזיון. הרבי התלונן על כך באוני ר' לוי יצחק מברדיצ'ב: 'מה אמרתי בתורה הלז שיהיה כ"כ בושה בשחקם [עליי], וכו'' (א' ולדן, עירין קדישין, ורשה תרמ"ה, עמ' 19). על הרקע לסכסוך זה ראו ג' נאכט, 'זכרונות מעיר מולדתי יאס',

שסופם כסופו של אותו רשע. וכך דרש על הפסוקים: 'וְאָמַר פְּרָעָה לְבְנֵי יִשְׂרָאֵל נְבֹכִים הֵם בְּאַרְץ, סֹגֵר עֲלֵיהֶם הַמַּדְבָּר; וְחֻזְקָתִי אֶת־לֵב־פְּרָעָה וְרַדְף אַחֲרֵיהֶם, וְאֶכְבְּדָה בְּפְרָעָה וּבְכָל חֵילוֹ, וְיָדְעוּ מִצָּרִים כִּי אֲנִי ה'' (שמות יד, ג-ד):

האנשים אשר הם בהתגלות העוה"ז [העולם הזה] נקראים בשם פרעה. וכאשר הם רואים התנהגות הצדיקים והחסידים, אשר בתורת ה' חפצים, בדיבורי תורה ותפלה, בישוב הדעת גדול וכו"ל, אז הם מתלוצצים עליהם, ואומרים: 'נבוכים הם בארץ סגר עליהם המדבר', היינו שסגר עליהם בחינת הדיבור, וכי אין יכולת בידם לדבר בחיש מהר, לא במתינות ובישוב הדעת. אין זה כי אם נבוכים הם [...] וחזקתי את לבם ורדף אחריהם. אמנם כן, 'אכבדה בפרעה ובכל חילו', היינו שהאנשים האלו, שהם בהתגלות העוה"ז ובכל כחותם, וידעו כל המצירים והמעיקים לתלמידי חכמים והצדיקים, כי אני ה'.

הבן.⁴³

והנה במפתיע, מתברר כי גם מסורת חסידית שנשמרה בקרב חסידי צ'רנוביל, וזכרת את ביקורו של הרבי מאפטה בברדיצ'ב ואת פגישתו עם ריב"ל. שלא במפתיע, גם למסורת הזיכרון החסידית יש מגמות פולמוסיות, מנוגדות למגמה המשכילית, אף כי מסורתם זו אינה סטירית ומגמתה דידקטית-מוסרית. הסיפור החסידי העתיק את זירת העימות בין השניים ממסבת ברית מילה פומבית בנוכחות אורחים רבים אל חדרו האינטימי של הצדיק, שאליו הצליחו ריב"ל ותלמידיו לחדור בערמה. במעמד זה אין חסידים, ונוכחים בו רק הצדיק, ריב"ל ותלמידיו. מסורת הזיכרון החסידית, שסופרה מפיו של הצדיק ר' יצחק מסקוויריה (1812–1885),⁴⁴ מודה אמנם בחכמתו של ריב"ל (שהיא חכמה להרע), אך לקחה העיקרי: הצדיק הוא החכם האמתי, שגם רואה עתידות וגם מצליח להפיל את ריב"ל בפה. ריב"ל ניסה להכשיל ולהביך, וסופו שנכשל בעצמו:

הנה רי"ב לעווינזאהן בימי נעוריו, כשעדיין לא נתפרסם בעולם, כתת רגליו ויסע לעיר ברדיטשוב, לבקש שם איזה מעמד ללמוד עם נערים ולפרנס ב"ב [בני ביתו]. וכאשר בא לברדיטשוב, ויודע שם כי הוא עילוי גדול ובעל מוח גדול, והוא הסתיר עדיין מעשיו ולא ידעו מה אתו, אם הוא מכת הצנועים⁴⁵ או להיפך. והיה אז בברדיטשוב גביר

ידע-עם, ב, א (תשי"ד), עמ' 52–53 (איגרת ההתנצלות המצוטטת שם, ששלח כביכול ר' שניאור זלמן מליאדי לרבי מאפטה, מזויפת היא).

43 אוהב ישראל (לעיל, הערה 16), פרשת בשלח, עמ' 62.

44 ר' יצחק היה בנו של הצדיק מרדכי מצ'רנוביל, ומן העניין הוא לציין את יחסו המתון להשכלה ולמשכילים. ראו אסף, נאחו בסבך (לעיל, הערה 13), עמ' 200, הערה 65. ר' יצחק השמיע סיפור זה באוזני 'נכד' של הרבי מאפטה כחלק מתוכחה (איך לא תיטיב מעשיך ואיך לא תבוש מאבותיך), ושמא אותו צאצא היה אף הוא בעל נטיות משכיליות.

45 כלומר, מן האנשים הכשרים והמדקדקים במצוות שמצניעים דרכם.

גדול, ר' משה ליב יודקעס, שהיה עשיר גדול ומכובד ו"ש [וירא שמים], ויקח אותו לביתו ללמוד עם בניו.⁴⁶ והיה אצלו בכבוד גדול, מתמת שידע כי הוא למדן ומופלג גדול.

ונודמן שהיה הרה"ק ר' אברהם יהושע העשיל מאפטא זצוק"ל בברדיטשוב. והיה אז רעש גדול, כי נתקבצו מכל הערים והכפרים הסמוכים הרבה אנשים, ובפרט אנשי ברדיטשוב. ויבאו כולם לקבל פני הרה"ק מאפטא, ויחלקו לו כבוד גדול עד אין שיעור, כנהוג בשנים קדמוניות, ובפרט לצדיק גדול כמוהו.

ויחר אף לעווינזאהן על הדרב הזה ועל הכבוד הגדול שעשו להרה"ק מאפטא. ויחשוב בלבו שילך להרה"ק מאפטא ויצער אותו, היינו שישאל אותו איזה שאלה וספק בלמוד התורה, ומסתמא לא ידע מה להשיב לו, ובזה יצער אותו. כי חשב כי הרה"ק מאפטא אינו למדן גדול. אמנם ירא לנפשו, כי החסידים ירצצו את מוחו כאשר יראו שייש את רבם ויכו אותו מכות אכזריות.

ע"כ [על כן] התיישב בדעתו שילך עם תלמידיו לקבל שלום אצל הרה"ק מאפטא, ואז יראה לבוא אליו לחדרו בעת שלא יהיו שם אנשים אחרים, ויוכל לדבר אליו כמו שירצה. וכן עשה. ויבא עם תלמידיו לקבל שלום אצל הרה"ק מאפטא. ויבקש מתלמידיו שיראו להתאמץ שיהיה הוא ותלמידיו לבדם בחדר הרה"ק מאפטא, ולא שום אדם אחר. ויבקשו התלמידים מהמשמשים שיעשו רצונו. ומתמת כי תלמידיו היו בני הגביר ר' משה ליב הנ"ל, מסתמא פעלו בנקל דבר זה אצל המשמשים. ויתאמצו המשמשים שיצאו מחדר הרב כל האנשים שהיו שם. ואז נכנס לשם לעווינזאהן ותלמידיו. וכאשר קרב להרב לקבל שלום, וחשב בדעתו לשאול לו איזה דבר וענין, הקדים א"ע [את עצמו] הרה"ק מאפטא וישאל שאלה אחת מלעווינזאהן בדיני אבלות ר"ל [רחמנא לצלן]. ויאמר לו כי הדין הוא כן וכן. וישאל לו עוד שאלה אחת בעניני אבלות, והוא השיב לו. כן שאל אותו חמשה או ששה שאלות, כולם בדיני אבלות. ולעווינזאהן השיב לו על כולם [...] וממילא מהשאלות האלו הבין לעווינזאהן וידע כי טעה בדמיונו, שחשב לצער להרה"ק מאפטא עם שאלות, כי ראה כי הוא גאון גדול.

46 ויהיו של 'גביר' זה, שלא מצאתי מידע נוסף על אודותיו, עומד בניגוד לידוע לנו מספרות המחקר. 'צינברג (תולדות ספרות ישראל, בעריכת ד' כנעני, ו, תל אביב 1960, עמ' 169) כתב כי ריב"ל היה מורה בבית סבו של המלחין אנטון רובינשטיין (1819–1894). סב זה הוא הסוחר והמשכיל ראובן רובינשטיין, שנוכר בין החותמים מראש על תעודה בישראל, וילנה תקפ"ה, ובנו, הירש (אביו של אנטון), היה בין ראשוני התלמידים ברעאל-שולע בברודי (גלבר, ברודי [לעיל, הערה 20], עמ' 243, הערה 24). בי" 1830, לאחר הסתבכות פיננסית, המיר ראובן רובינשטיין את דתו ובעקבותיו גם שאר בני משפחתו (27 במניין, ובהם גם הירש, שהיה אז נשוי ואב לשלושה). על התנצרותו ראו ש' גינזבורג, משומדים אין צארישן רוסלאנד [היסטארישע ווערק, ס"ח, ב], ניו יורק תש"ו, עמ' 279–308. ריב"ל היה אפוא מורה בבית רובינשטיין, וכנראה לימד את אחיו הצעירים של הירש.

מסורות וזכרון פולמוסי על פגישת ריב"ל והרבי מאפטה

אח"כ, כעבור איזה זמן, נסע לעווינוואהן לביתו. ואז ראה בביתו כי החמשה, או ששה, [דיני] אבילות שחשב לו הרה"ק מאפטה, ושאל לו הדין מהם, היו כולם אצלו ר"ל. כי מתו חמשה או ששה אנשים מב"ב [מבני ביתו] וקרוביו אשר היה צריך להתאבל עליהם ר"ל.⁴⁷

מסורת פולמוסית זו מעניינת גם מבחינה ספרותית. לא רק שנעדרים ממנה יסודות 'הנמכה' אופייניים, המלעיגים על חזותו החיצונית של בר הפלוגתא או על חכמתו (ריב"ל, בניגוד לכך, תיאר את הצדיק עב בשר, עם הארץ ושיכור), אלא שעל פי דרכה היא אף חולקת כבוד למשכיל ומתארת אותו 'עילוי גדול' ומי שמשנתו התורנית סדורה.

גלגול מאוחר ובודי של המסורת החסידית הוא ככל הנראה פרי עטו של חוקר החסידות הפורה יצחק אלפסי. בספרו על הרבי מאפטה עיבד אלפסי בחופשיות סיפור זה והעתיקו מברדיצ'ב שבולין אל יאס שבמולדביה, שם שימש הרבי מאפטה במשרת רבנות בין השנים 1809–1813. לדברי אלפסי 'אחד מגדולי המשכילים ביאסי לא היה שבע רצון מבחירתו של רב חסידי', ולכן ביקש לביישו ברבים. מששב המשכיל לביתו נוכח כי אכן קרהו אסון וכל שאלות האבלות ששאלו הצדיק נגעו לו עצמו. המשכיל האנונימי הסיק אפוא מסקנה מעניינת שלא נזכרה אף במקור החסידי: 'ראה המשכיל שכוחו של הרב בנגלה ובנסתר והיה לחסידו הנלהב...!'⁴⁸

היה או לא היה, ואם היה – מתי היה?

היה או לא היה מפגש בין הצדיק מאפטה לבין ריב"ל? האם היה בסעודת ברית מילה או שמא בביתו של הרבי? ואולי נפגשו פעמיים? אפשר להניח כי השניים אכן נפגשו – על כך מסכימות גם הגרסה המשכילית וגם הגרסה החסידית – אך מתי? עדויות על ביקורו של הרבי בברדיצ'ב בחודש תמוז תקפ"ב (יולי 1822)

47 י"ו ציקרניק, ספורים נחמדים, ז'טומיר תרס"ג, יב ע"א–יג ע"א (הנ"ל, סיפורי חסידות צ'רנוביל, מהדורת ג' נגאל, ירושלים תשמ"ד, עמ' 145–147; קובץ אמת ויציב, א, מונסי תשנ"ד, עמ' שלד–שלו). משכילים גלגו על טענת החסידים כי בכוח רבותיהם 'לחשוף' את המבקשים לנסותם. לדעת יוסף פרל, הצדיקים שמצליחים בכך אינם יודעי נסתרות ועתידות אלא ניוונים ממידע מוקדם, שמגיע אליהם באמצעות 'רשת מודיעין' חסידית. ראו י' פרל, מגלה טמירין, וינה 1819, יז ע"ב, איגרת מג.

48 אלפסי, הרב מאפטה (לעיל, הערה 28), עמ' 132–133 (הדגשה שלי). אלפסי לא ציין את מקורו של נוסח זה, אך בהערה הזכיר קיומו של 'נוסח אחר' הממקם את הסיפור בברדיצ'ב. סיפור זה אכן הובא קודם לכן בספרו של גוטמן, מגבורי החסידות (לעיל, הערה 30), עמ' קצד (גם כאן ללא הזכרת שמו של ריב"ל), והוא מסתיים כך: 'או ראה ונוכח [ריב"ל], כי אמנם איש קדוש הוא הרב מאפטה וכי רוה ה' נוססה בו להיות צופה למרחוק'.

זריות בכמה מקורות חסידיים.⁴⁹ הוא התגורר או במוז'בוז' שבפודוליה ובאותה עת נחשב לזקן צדיקי הדור שממכותו פרוסה על פני כל האזור. ידוע אמנם על ביקוריו בברדיצ'ב גם קודם לכן,⁵⁰ אך אז אין כל אפשרות 'להפגיש' בינו לבין ריב"ל, שגר בברדיצ'ב כשנתיים לכל היותר (מסוף 1821 עד ראשית 1823), וכפי שנוכר לעיל, התפרנס שם מהוראה בביתו של גביר מקומי.⁵¹ נראה אפוא כי המפגש בין השניים התרחש בתמוז תקפ"ב. הצדיק מאפטה היה אז בן 74, ואילו ריב"ל היה אז בן 34 בלבד. חצי שנה לאחר מכן, עם שובו לקרמניץ עיר מולדתו, חיבר ריב"ל את 'עמק רפאים', מן הסטירות האנטי-חסידיות הארסיות ביותר שכתבו משכילים.

אך מה באשר לתוכן המפגש (או המפגשים) ולתוצאותיו? אפשר להניח שהמתואר במסורות הזיכרון השונות רחוק מלהיות מדויק. המפגשים 'גויסו' בכל צד לשם פולמוס עם הצד שכנגד. לא רק שספק אם נוכל לברר את טיבו האמתי של הדו-שיח, אלא שגם אין זה משנה כלל. מוקד העניין אינו האירוע עצמו אלא הדרך שבה התפרש במסורות הזיכרון השונות. ועוד מסקנה חשובה: בדרך כלל רגילים אנו לחשוב כי עדות אישית, בחינת 'הייתי שם', נהנית ממהימנות רבה, אולם במקרה זה שלפנינו ריב"ל לא רק שאיננו עד המסיח לפי תומו, אלא הוא בבחינת עד עוין, וערכה של עדותו אינו עולה על ערכה של המסורת החסידית ההגיוגרפית.

שתי המסורות שמאמר זה דן בהן נוצרו מתוך עמדות פולמוסיות מובהקות, שהמפגש בין המשכיל לצדיק הוא לדידן עימות טיפולוגי-ייצוגי של ההשכלה מול החסידות, וכל אחת מהן מבקשת להציג את נחיתותו ואת כישלונו של הצד האחר. גרסאות אלה אינן אלא התפצלויות מסירה שונות של זיכרון פולמוסי: אירוע שעל קיומו אין חולק, אך פרטיו, תכניו ומשמעויותיו תלויים בהשקפת עולמם של המספרים.⁵²

49 ראו למשל מכתב ששלח מברדיצ'ב בכ"א בתמוז תקפ"ב: 'מיום היותי פ[ה]ן ק[ה]ילת] בא"ד' (אגרות האוהב ישראל, ירושלים תש"ס, עמ' צד; שם, עמ' קא). מקורות אחרים מזכירים את ביקוריו בברדיצ'ב אך ללא ציון תאריך: 'שבהיות האפטר בבארדיטשוב, בתוך המון רב שיקבלו פניו, הקריבו לפניו כוס יי"ש ותתיכת לעקץ דגניי. ואחר טעימתו הלך בבית, אחת הנה ואחת הנה, וסיפר גוזמא [...] (לנדא, זכרון טוב [לעיל, הערה 28], עמ' 13); 'קביץ סכום רב לצורך איזה דבר גדול' (ילקוט אוהב ישראל, ירושלים תשנ"ו, עמ' נה); חנוכת בית כנסת בברדיצ'ב (ידב"ה [יצחק דב בן צבי הירש], אמונת צדיקים, ורשה תר"ס, עמ' 69; במהדורות מאוחרות יותר הכותר הוא 'קהל חסידים החדש'); 'ילקוט שמואל', י"ל הכהן מימון (עורך), ספר הבעש"ט, ירושלים תש"ך, עמ' רצג. בחודש אב תקפ"ב כבר היה הצדיק בקישינב. ראו אגרות האוהב ישראל, שם, עמ' צה.

50 בתמוז תקע"ט חתם בברדיצ'ב על הסכמה לספר מדרש רבה (אגרות האוהב ישראל, שם, עמ' רכו).

51 על פי המסורת החסידית דלעיל (סמוך להערה 46), שמו היה משה ליב יודקעס.

52 דוגמאות נוספות למסורות זיכרון פולמוסיות בהקשר החסידי-משכילי ראו אסף, נאחו בסבך (לעיל, הערה 13), על פי המפתח (זיכרון פולמוסי ואפולוגטי).

נספח א: דרכו של רבי אברהם יהושע השל מאפטא באמירת תורה

לצורך השוואה עם התיאור המשכילי, הלעגני וחסר הרגישות, של התורות החסידיות שהשמיע הרבי מאפטא אצביע על עדות יוצאת דופן, שמתארת את דרכו של רבי זה בשעת אמירת תורה על שולחנו. תיאור זה מזכיר מאוד את תיאורי תפילתו של הבעש"ט בספר שבחי הבעש"ט מכאן ואת התיאורים הגרוטסקיים של הסעודה השלישית החסידית בכתבי מתנגדים כמו דוד ממאקוב וישראל לבל מכאן.⁵³ השוואה עם תיאור הסעודה השלישית בחצרו של המגיד ר' דב בער ממזריץ', כפי שרשם שלמה מימון בזיכרונותיו,⁵⁴ מלמדת על המשכיות הן בפרקטיקה האקסטטית של השגת רוח הקודש הן בגיבוש הבלתי מתוכנן מראש של תוכני הדרשה, בין בדרך של צירוף פסוקי מקרא מקריים שהשמיעו הנוכחים (אצל המגיד ממזריץ') בין בדרך של פרשנות קטעים אקראיים מספר הזוהר (אצל הרבי מאפטא). את העדות רשם ר' יהושע הכהן מסוכצ'וב מפי אביו, הצדיק ר' אלעזר הכהן מפולטוסק (1791–1881), שנסע אל ר' אברהם יהושע השל בהיותו במוז'בוז':

הן באמצע הסעודה תנוח עליו הרוח ממעל, והניח ראשו הקדוש על השלחן הטהור, ואח"כ חזרו מן השלחן, וכוהו וצועק בקול גדול ומר, ועשה תנועות נוראות, וינטה הראש לאחוריו כמעט עד רגליו ממש. וכל העם היושבים סביב השלחן הקדוש, אימה וחשיכה גדולה נפל עליהם, וחרדו ופחדו שלא יפול ח"ו [חס ושלום] עם הכסא על מפרקתיו, מחמת שאפס כחותיו מרוב עבודה. והתחיל לאמ[ו]ר סתרי תורה, רזין דרוזין, ופתח פיו הקדוש ואמר בהתלהבות גדול ופניו בווער בקרבו כלפיד אש.⁵⁵ והרים קולו בהתלהבות ואמר בפיו הקדוש בזה"ל [בוו הלשון]: 'דעו אהובים, עם קדוש ישראל, שקו הימין שבלב מורה על בחינות החסדים, ובקו השמאל מורה על בחינות הגבורה, ובקו הממוצע מורה על תפארת'. וכאשר יצא מפיו הקדוש מלת 'חסד', אחז בכפו הקדוש בצד ימין, וכשיצא מפיו הקדוש מלת 'גבורה' אחז בכפו בצד השמאל, וכשיצא מפיו הקדוש תיבת 'תפארת' אחז בכפו באמצע הלב. וכך אמר להם: 'דעו רבותי, שבקו הימין שבלב מורה על היראה, ובקו השמאל שבלב מורה על אהבה'.

53 וילנסקי, חסידים ומתנגדים (לעיל, הערה 1), ב, עמ' 77, 166–165, 317.
 54 חיי שלמה מימון (לעיל, הערה 29), עמ' 144. על אמירת התורה של הצדיק כסוג של 'מופע תרבותי' ראו ג' שגיב, חסידות צ'רנוביל: תולדותיה ותורתיה מראשיתה ועד ערב מלחמת העולם הראשונה, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תש"ע, עמ' 231–254.
 55 השו"ת כל זאת לתיאורי תפילתו של הבעש"ט: 'והיה ראשו על הסטענדר, מקים ראשו ומניח ראשו, מקים ומניח כמה פעמים' (שבחי הבעש"ט [לעיל, הערה 29], עמ' 88); 'והתחיל לעשות תנועות נוראות, ששחה לאחוריו עד שבה ראשו סמוך לברכיו, ויראו העולם שלא יפול לארץ, והיו רוצים לאחוז ולסעד אותו' (שם, עמ' 92); 'ובא החסיד רבי וואלף קוצעס והציץ בפניו [של הבעש"ט] והנה בווערות כלפידים' (שם, עמ' 85).

ואח"כ צוה להחזור⁵⁶ שיאמר לפניו מאמר אחד מהזוהר הקדוש (כי כן היה שם המנהג, שרבינו זצ"ל לא אמר בעצמו מפיו הקדוש המאמרים מהזוהר או מהמדרש, רק צוה שאחד מהחסידים שמתוּפפים תחת צילו, שהוא יקרא לפני רבינו הקדוש, והוא יפרש המאמר).

והנה כשהשלים החזור לאמר המאמר, צוה עוד הפעם לקרות. וכאשר השלים המאמר שני פעמים, אמר בזה"ל הקדושה: 'המאמר הזה סגור ומסוגר מכל צד, עד שד' ירחם עלי ויפתח את לבי ויאיר עיני, שאוכל לפרש הפירוש על המאמר הזה על בוריו'. בין כך ובין כך צוה למנגן אחד שינגן זמירות, ואחר הזמירות הרים קולו הקדוש עוד הפעם ואמר בזה"ל: 'כאשר המאמר בא על שלחני, מחויבים אנחנו מצד הדין והיושר שלא להניח המאמר ריקם. אך מחויב אני לאמר על המאמר הזה פירוש נחמד' (ושאלתי לאאמ"ו [לאדוני אבי מורי ורבי] זצ"ל, שיאמר לי איזה מאמר מהזוהר היתה, והשיב לי: 'שכחתי כל המאמר וכל הפירוש עד היום הזה').⁵⁷

נספח ב: משהו על נדודי ריב"ל בגליציה וברוסיה

תמונת נדודיו של ריב"ל בשנים 1817–1823 איננה מחוורת, ומלומדים רבים דנו בה בכובד ראש. ידוע כי עוד ב-1816 התגורר בראדיוויל, שאליה עבר עם נישואיו.⁵⁸ סמוך לזמן זה התגרש מאשתו, עזב את ראדיוויל והחל בנדודיו על פני ערים שונות בגליציה וברוסיה. באותה עת התגורר ריב"ל חליפות בברודי ואולי גם בטרנפול שבגליציה, בברדיצ'ב ובקרמניץ שברוסיה. מנקודת מבטם של המשכילים היו ערים אלה שייכות ל'רפובליקה' משכילית אחת,⁵⁹ אך בפועל המעבר ממקום למקום היה כרוך בחציית גבול על כל הסרבולים המנהליים שהשתמעו מכך. לדברי ישראל פֶּיֶסְקִין (יש"פה), הביוגרף העברי הראשון של ריב"ל (ובעקבותיו גם דוד

56 המונח 'חזור' שכיח בחסידות חב"ד (ראו: י"ד לבנון [מונדשיין], 'מוטיבים חב"דיים ב"הנדה' לש"י עגנון, בקורת ופרשנות, 16 [תשמ"א], עמ' 135–153; קונטרס דברי ימי החזורים, ברוקלין תשס"ו), וכמעט שאינו מוכר מחוץ לחסידות זו (אך ראו בסיפורים אחרית שמהה תוגה, כתבי יהודה ליב גורדון: פרוזה, תל אביב תש"ך, עמ' כא; האבות והבנים, כל כתבי מגדלי מוכר ספרים, תל אביב תשכ"ו, עמ' כח-ל). כמוסבר בהמשך, הכוונה כאן היא לתלמיד הבוחר קטעים אקראיים מספר הזוהר (ואולי גם מספרים אחרים) וקורא אותם בקול רם לפני הצדיק.

57 חידושי מהרא"ך, קונטרס עץ אבות (לעיל, הערה 29), עמ' 5.

58 ראו לעיל, הערה 34.

59 השו"ו: 'אתה יצא עקב גדולה בין המשכילים בקהלתנו [קרמניץ] והקרובים לקהלתנו, בראדי, דובנא, לעמבערג, בערדיטשוב וכדומה' (י"ב לווינזון, יורעאל, ורשה תרס"ג, עמ' 8).

בער נתנון),⁶⁰ שב ריב"ל לקרמניץ עיר הולדתו ב־1817 לאחר שהות ארוכה בברודי (שתי הערים סמוכות זו לזו, אך משני עברי הגבול). בשל התנגדות מקומית כלפיו עזב ריב"ל את קרמניץ באותה שנה ועבר לברדיצ'ב, 'כי נדרש לבוא שמה מאחד הסוחרים הגדולים, וגם שם הורה דעת ודרך תבונה לכל אלה אשר באו לקחת תורה מפיו'.⁶¹ ריב"ל נדד אז גם על פני ערים נוספות ברוסיה, כגון טולצ'ין,⁶² ורק ב־1822 שב לקרמניץ.⁶³ בגרסה מאוחרת תיקן נתנון תיארוך זה וציין כי ריב"ל חזר לקרמניץ ב־1823, זמן מה לאחר מכן עבר לברדיצ'ב וגר בה כשנה. כעבור שנה נסע לטולצ'ין, ובדרכו הודמן דרך מקרה לעיירה קאמינקא, שם הקצה לו הנסיך ויטגנשטיין מעון קיץ בארמונו.⁶⁴ ישראל צינברג שלל את אפשרות שיבתו של ריב"ל לקרמניץ ב־1817⁶⁵ והוכיח כי הוא גר בברודי גם בשנים 1819–1920. הראיות לכך רבות. כמו כן בשנים אלה הביא ריב"ל לדפוס שני ספרים בגליציה, ואף עבר בחינות הוראה בבית ספרו של יוסף פרל בטרנופול.⁶⁶ בקרמניץ, שלדעת צינברג הוא הגיע אליה ב־1820, סבל ריב"ל מרדיפות החסידים, ולכן עזבה עוד באותה שנה ועבר לברדיצ'ב.⁶⁷ גם כאן לא שקט על שמריו

60 מאמריו של ישפ"ה נדפסו בהמשכים בעיתון המגיד ב־1863 (ראו לעיל, הערה 20), והם מבוססים על תרגום מרוסית של מאמרים מאת קלמן הוינור, שהתפרסמו בשנים 1861–1862 בכתב העת ברוסית *Сіонь* (ציון). ספר הזכרונות שחיבר נתנון (לעיל, הערה 20) נדפס בפעם הראשונה בוורשה ב־1876, ובדין הגדירו קלוזנר: 'גל של ידיעות ומכתבים מגובבים זה על גב זה בלא שום הבחנה וסידור' (קלוזנר, היסטוריה [לעיל, הערה 15], ג, עמ' 29–30).

61 נתנון, ספר הזכרונות (לעיל, הערה 20), עמ' 9–10.
 62 ישפ"ה, תולדות (לעיל, הערה 20), י"ד, כ"א בכסלו תרכ"ד, עמ' 365, 385.
 63 שם; נתנון, ספר הזכרונות (לעיל, הערה 20) עמ' 9–11; וראו גם ש"י פין, שפה לנאמנים, וילנה תרמ"א, עמ' 152.

64 'לתולדות ריב"ל', הכרמל, ד (תרל"ט–תר"ם), עמ' 509–510 (זהו תרגום פרי עטו של ד"ב נתנון ממאמר וזכרון ברוסית שפרסם פ"א אלבין, חכם רוסי שהתיידד עם ריב"ל בשנות הארבעים). מאוחר יותר חזר נתנון לתיארוך זה במאמרו 'די לעבענס־בעשרי־בונג פון ר' יצחק בער לעווינזאָהן', די יודישע פּאָלקס־ביבליאָטעק, א (תרמ"ח), עמ' 124.

65 שיר שחיבר ריב"ל בברודי נכתב תקע"ז נדפס בספרו אשכל הסופר (לעיל, הערה 34), עמ' 12.
 66 מאמרו הקצר 'שם המספר' נחתם בברודי בראש חודש ניסן תקע"ט (י"ב לווינון, שרשי לבנון, וילנה תר"א, עמ' 195). ב־1819 הדפיס ריב"ל בז'ולקויה שלידי לבוב את הספרון 'לוח המכס, הוא טאריף הכולל לכל חוף ימים ולכל בתי המכס אשר על יד הגבול תחת ממשלת רוסיא' – תרגום פרי עטו מרוסית לידידי של תעריפי המכס והוקיו; ב־1820 הביא לדפוס בלבוב את ספרו של יוסף האפרתי מטראפלוויץ, 'מלוכת שאול המלך הראשון על ישראל' (למברג תק"פ). ראו כץ, אגרות משכילים (לעיל, הערה 7), עמ' 269. תעודת המורה מבית הספר בטרנופול נחתמה בדצמבר 1820 (י' שאצקי, 'יצחק בער לעווינזאָנס אן אומבאָקאנטע השתדלות אין וואַרשע', ייוואָ־בלעטער, 4 [1932], עמ' 81–84), וראו קלוזנר, היסטוריה (לעיל, הערה 15), ג, עמ' 36.
 67 תיארוך זה מסתייע לכאורה בדברי ריב"ל ב'אלם־המשפט', שנחתמו בשלהי שנת תרי"ז (1857) ונידונו לעיל, הערה 18 ('זה לי כשלשים ושבע שנים, עזבתי עיר בראדי ובאתי לרוסיא לעיר ב.'). אך כפי שהוכח כאן אין אפשרות לקיים תאריך זה.

והתגורר באוסטרהא שבוולין, ואחר כך בנמירוב ובטולצ'ין שבפודוליה.⁶⁸ רק ב-1823, חולה ועירי, חזר ריב"ל לקרמניץ, כפי שמוכיח מכתבו מ-1853: 'התאמין לי יקירי? ועל זה יעידו לך רבים, כי זה שלשים שנה אני עני וכואב, לא אוכל להתנועע, אשמור יצועי [...] ורק בימים מיוחדים בשנה, כי אראה עוד מוכשר בכחי, הנני הולך לידידי אלה היושבים בשכנותי כמה צעדים מביתי, ובלעדיהם לא הייתי עוד בשום בית זה כשלשים שנה'.⁶⁹

יוסף קלוזנר הסתמך על בירווי קודמיו, תיקנם והוסיף עליהם משלו. לדבריו אפשרי הדבר שריב"ל חזר פעם אחת לקרמניץ ב-1817, ואחר כך שב לברודי ושם גר עד 1820.⁷⁰ באותה שנה חזר ריב"ל לקרמניץ, 'הפעם על מנת שלא לחזור עוד לגאליציה'. ימיו לא ארכו במקום, אך לדעת קלוזנר לא בשל רדיפות החסידים אלא בשל התערבותו בענייני הקהילה. הוא עבר לברדיצ'ב בהמשך אותה שנה וחי בה שנתיים (1820-1822), שבמהלכן גר כאמור גם באוסטרהא, בנמירוב ובטולצ'ין.⁷¹ בקיץ 1823 התגורר ריב"ל בארמון הנסיך ויטגנשטיין בקאמינקא, ובחורף 1823 חזר לטולצ'ין ושם חלה. רק בסוף 1823 או בתחילת 1824 שב לביתו בקרמניץ.⁷²

כנגד תאריכים אלה עומדים נתונים רבים אחרים:

א. בראש חיבורו 'מטטרוון', שנחתם בתר"ג (1843), העיר ריב"ל: 'מעשרים וחמש שנים עד עתה, מיום אשר עזבתי עיר בראדי, ובאתי הנה עיר קרעמניץ עיר מולדתי'.⁷³ הווה אומר, סביב 1818 חזר מברודי לקרמניץ;

ב. ב-1820 הביא ריב"ל לדפוס בלבוב את ספרו של יוסף האפרתי מטראפלוויץ 'מלוכת שאול'. הקדמתו נחתמה בקרמניץ 'בחדש כסליו שנת תק"פ לפ"ק',⁷⁴ דהיינו סוף 1819;

ג. 'שאו שערים', פירוש קצר שחיבר ריב"ל, נחתם בקרמניץ בתקע"ט (1818/19);⁷⁵

ד. במכתב לשמואל יוסף פיין מווילנה, מכ"ו בטבת תרי"א (31 בדצמבר 1850), ציין

68 צינברג, תולדות (לעיל, הערה 46), ו, עמ' 168-169, 311, הערה 9.

69 נתנון, ספר הזכרונות (לעיל, הערה 20), עמ' 109 (ההדגשה שלי).

70 קלוזנר, היסטוריה (לעיל, הערה 15), ג, עמ' 36.

71 לתקופה זו מתייחסות הערותיו של ריב"ל: 'העתקתיו בעיר טולטשין במחוז אוקריינא', 'כאשר הראיתי בפומבי נגד אנשים רבים ובתוכם כמה לומדי תורה בטולטשין, נעמרו ובערדיטשוב' (לווינון, בית יהודה, וילנה תקצ"ט, עמ' 327).

72 קלוזנר, היסטוריה (לעיל, הערה 15), ג, עמ' 38-40.

73 לווינון, פתוחי חותם (לעיל, הערה 17), עמ' 26, בהערה; וראו קלוזנר, שם, עמ' 36, הערה 43. קלוזנר שיער שנודדי ריב"ל קשורים בכיבוש הרוסי של כמה מערי גליציה המזרחית בשנים 1813-1815.

74 האפרתי, מלוכת שאול (לעיל, הערה 66), 'אל קורא משכיל' (לא מסופר). ראו גם לווינון, בית יהודה (לעיל, הערה 71), עמ' 282, פרק קטו, בהערה.

75 לווינון, באר יצחק (לעיל, הערה 37), עמ' 7-10.

ריב"ל: 'מעט עזבתי עיר המהלה בראדי ואת רעי היקרים בגאליציה ובאתי הלום, ושמתי ערבות ביתי וסלעי הרי קרעמניץ משכני, ואחי בודד כערער [...] ערך שלשים שנה'.⁷⁶ הרי ששב מברודי לקרמניץ סביב 1820;

ה. ב־1854 העיד ריב"ל על עצמו: 'ובהיותי מתגורר כמה שנים בעיר בראדי, בערך שנת תק"פ והלאה [...]',⁷⁷ כלומר הוא גר בברודי בשנים 1820–1821;

ו. במכתב לחברו אריה ליב מנדלשטם מל"ג בעומר תרט"ז (23 במאי 1856) כתב ריב"ל: 'מיום שבאתי לגור פה [קרמניץ] אחרי עזבי עיר בראדי המעטרה [...] זה שלשים וחמש שנים',⁷⁸ מכאן שעבר מברודי לקרמניץ ב־1821;

ז. באגרת תודה ששלח ריב"ל למשורר אד"ם הכהן בתמורה לקבלת ספרו 'כליל יופי' הוא כותב: 'הלוואי והייתי יכול להתאבק בעפר רגלי השלמים והטובים שבהם, כמו שהייתי בימי חרפי, בהיותי הולך ונוסע בארץ [...] וזה כשלשים וחמש שנה, הנני כצפור בודד על הגג, נטוע כבמסמרות למשכני וערשי'.⁷⁹ מכתב זה אמנם איננו מתוארך, אך ספר כליל יופי ראה אור בוויילנה בתרי"ז (1857) ואפשר להניח שהמכתב נשלח בסמוך. עולה מכאן שריב"ל התיישב סופית בקרמניץ ב־1821;

ח. לפחות בין ראש השנה תקפ"א (1820) לבין כ' בשבט תקפ"א (23 בינואר 1821) המשיך ריב"ל לגור בברודי, שכן בידינו שני מכתבים מתוארכים ששלח משם ליוסף פרל;⁸⁰

ט. בסיוון תקפ"ב ריב"ל כבר איננו בברודי.⁸¹

ברור שמקצת התארכים שרשם ריב"ל, כאן כמו גם במקומות אחרים, אינם יכולים להיות מדויקים לגמרי, ולפחות את המאוחרים שברישומיו יש לראות כפרי של הערכות מעוגלות ומדומיינות, כפי שאנשים מבוגרים נוטים לערוך בזיכרונותיהם לאחר עשרות שנים.

אם בכל זאת נבקש לישוב את הנתונים הסותרים על נדודי ריב"ל יהיה עלינו להניח שבין השנים 1818–1820 הוא אכן קטע לזמן מה את שהותו בברודי וחזר לקרמניץ, ובוודאות היה בה בכסלו תק"פ (סוף 1819 עד תחילת 1820). לאחר תקופה קצרה עקר שוב לברודי, ובה גר לפחות עד אמצע 1821. את מעברו לברדיצ'ב יש אפוא לאחר

76 הנ"ל, פתחי חותם (לעיל, הערה 17), עמ' 18–19.

77 הנ"ל, אחיה שלני החווה, לייפציג [תרי"ד], עמ' 119.

78 אפרים קופפער, 'שטריכן צו דער השכלה-באוועגונג אין רוסלאנד און די ראָל פֿון י"ב לעוויןזאָן', בלעטער פֿאַר געשיכטע, 3, 3–4 (1950), עמ' 125.

79 י"ב לווינון, בקורי ריב"ל, מהדורת ד"ב נתנון, ורשה תרמ"ט, עמ' 130.

80 ראו כץ, אגרות משכילים (לעיל, הערה 7), עמ' 269–270.

81 על כך מעיד מכתבו של יעקבא הלוי לנדא, שנשלח לריב"ל מברודי (לווינון, באר יצחק [לעיל, הערה 37], עמ' 12).

לאמצע 1821.82 בברדיצ'ב שהה ריב"ל כשנה וחצי, במהלכן גר זמן מה גם בעיירות אחרות, ובראשית 1823 כבר חזר לקרמניץ לשיבה של קבע.⁸³ אמנם ידועה נסיעה מזדמנת שלו לברדיצ'ב כמה חודשים לאחר מכן (אפריל-מאי 1823),⁸⁴ אך ככל הידוע מכאן ואילך לא יצא עוד את קרמניץ.⁸⁵

נספח ג: גימטרייה משכילית בגנותו של הרבי מאפטה

בארכיונו של יוסף פרל השמור במחלקה לכתבי יד בספרייה הלאומית בירושלים (Arc 1153 4°) נמצא עמוד בודד (מסומן ב135) הכולל העתקה של שלוש הערות אנטי-חסידיות קצרות ועוקצניות שנלקחו מתוך מכתבים שנשלחו כנראה אל פרל. שתי ההערות הראשונות נרשמו תחת הכותרת 'העתק מאגרת של ה' מאיר רייך מבאר'. השלישית היא ביידיש וכותרתה 'העתק מאגרת של ר' חיים מאלאגא אשר הי' רצופה בהנ"ל'. הערה זו, העוסקת בצדיק ישראל מרוז'ין, הוהדרה לראשונה בידי שמחה כץ, ואחר כך תורגמה לעברית ונדונה בספרי 'דרך המלכות'.⁸⁶ שתי ההערות של רייך לא התפרסמו עד כה. על מאיר רייך מבאר (Bar) שבפודוליה לא ידוע הרבה, פרט לכך שהוא ואָחיו, צבי ובנימין רייך, היו תלמידיו של מנדל לפין.⁸⁷

82 בסוף 1821 כבר היה ריב"ל בברדיצ'ב, ואז גם חיבר שיר היתולי על רקע אפיוודה הומו-אירוטית, שכנראה התפרסמה בעיר: 'בעיר ב... אצל הגביר ר. התחפשו איש רָכָב (פּוּהֶרמאַנן) רַךְ בשנים במלבושי נקבה למען איש אחד... וזה בשלי [בשלו? חפץ לבוא עליו. ויקרא הרכב: אני הגבר!...] ועל זה חברתי המכתם הזה. כסליו תקפ"ב בעיר ב... ' (לווינזון, אשכּל הסופר [לעיל, הערה 34], עמ' 12). הקיצור ב. מרמו לברדיצ'ב ולא לברודי, שכן בדרך כלל נזכרת ברודי בכתבי ריב"ל בפירוש ולא בקיצור (ראו באותו עמוד, שיר שנחתם: 'פה בראדי טבת תקע"ז').

83 זמן חיבורה של הסטירה 'עמק רפאים' הוא 'ב' אדר תקפ"ג פה קצר-עינים [קרעמניץ], היינו 13 בפברואר 1823. זו על כל פנים עדות כתב היד המוקדם ביותר של היצירה, שהועתק ב-1833 ונשמר בגנזי יוסף פרל בטרנופול (עתה במחלקה לכתבי יד, הספרייה הלאומית, ירושלים, 2557 8°).

84 כעדותו של ריב"ל עצמו: 'בשנת תקפ"ג בר"ה [בראש חודש] אייר בהיותי בעיר ב..., אירע שם ביומא דשוקא שמכר אחד לחבירו כל העבירות שעבר מיום הולדו עד יום הזה בסך ידוע' (לווינזון, שרשי לבנון [לעיל, הערה 66], עמ' 136). בילקוט ריב"ל (לעיל, הערה 17), עמ' 49, הובא סיפור זה אך שם בטעות נפתחה האות ב. לברודי (וראו לעיל, הערה 82). על סמך גרסה מוטעית זו שבילקוט ריב"ל למד צינברג (תולדות [לעיל, הערה 51], ו, עמ' 311, הערה 9), כי ב-1823 שב ריב"ל לביקור קצר בברודי.

85 חודש לאחר מכן, בג' בסיוון תקפ"ג, חיבר ריב"ל בקרמניץ ביקורת חריפה על ספר שבילי עולם (לווינזון, באר יצחק [לעיל, הערה 37], עמ' 25-29).

86 ש' כץ, 'נייע מאַטעריאַלן פֿון דעם פּערל-אַרכיוו', ייוואַ-בלעטער, 13 (1938), עמ' 561-565; ד' אסף, 'דרך המלכות: ר' ישראל מרוז'ין ומקומו בתולדות החסידות, ירושלים תשנ"ז, עמ' 183.

87 גוטלובר, זכרונות ומסעות (לעיל, הערה 4), א, עמ' 250-251; ב, עמ' 110-111, 197. אגב

'הרב ממעזבוו' הוא כמוזן הצדיק אברהם יהושע השל מאפטה, שהמשיך לכנות את עצמו על שם עירו אפטה גם כאשר שימש בקודש בעיירות אחרות.⁸⁸ הכותב מלגלג עליו שכן כל הצדיקים 'נקראו בשמם והוא על שם עירו'. ייתכן שכוונתו היא שצדיקי אותו דור נקראו בדרך כלל בשמם הפרטי בתוספת שם עירם, ואילו הרבי מאפטה כונה בפי העם 'דער אָפּעטער רב', רק על שם עירו וללא צירוף שמו.⁸⁹

העתק מאיגרת של ה' מאיר רייך מבאר

בחג הסוכות העבר דרש הרב ממעזבוו בהסיבה על שלחנו מהול בינו לפני מקהלות מאמינים שלו, ופיקח את עיניהם לדעת מפני מה נשתנה שם כינויו משאר הרביס, שכולם נקראו בשמם והוא על שם עירו, מפני שמלה אפטה עולה במספר צירוף שני שמות הקדושים במנין צא.⁹⁰ ומכאן והלאה ישער בעצמו המאמין אל מה הוא רומז.⁹¹ כפי הנראה כבר הריחו הראשיות⁹² באיזה מקומות בלהטיהם ויונקים מהם בחשאי, וגדולה מזו אירע בשבוע העבר שהעמידו את הרבי ר' ישראל'ני⁹³ לבארדיטשוב לעמוד פנים לפנים בהזמנה נגד סורסור⁹⁴ אחד שהודה לפני הראשיות על דבר השבעה שהשביע אותו הרבי בל לרדוף ולסגור את גונבי המכס, ועד היום אין קץ לגביות העדות ולפיזור ממונם.

אורחא נעיר, כי גוטלובר ציין שראה בביתו של רייך את כתב היד של הסאטירה האבודה של לפין 'דער ערשטער חסיד' (שם, ב, עמ' 10). וראו Nancy Sinkoff, *Out of the Shtetl: Making* Jews Modern in the Polish Borderlands, Providence RI 2004, pp. 44, 158–159. בעמ' 158 תרגמה סינקוף מכתב אנטי־חסידי ששלח ללפין בנימין רייך מבאר (לדעתה זהו בנו של מאיר), ובו לעג לדרשה חסידית ששמע במז'בוז', ואפשר להניח שגם זו היא דרשה שהשמיע הרבי מאפטה.

88 ואכן בכל איגרותיו שהשתמרו חתם 'אברהם יהושע העשיל מאפטה פ"ק מעזבוו'.
89 בהקדמה לספרו אוהב ישראל (לעיל, הערה 16), שכתב בנו, ר' מושלם זוסיא מזינקוב, נכתב כי 'העיר הזאת [אפטה] היתה חביבה עליו מאוד, אולם מסיבות שונות הוכרח לעקור דירתו משם, ולמען אהבתם הבטיחם שיקרא תמיד בשמם, וכן היה רגיל בפי כל הרבי מאפטה'.
90 'אפטה' בגימטרייה 91, כמנין 'צא'. מסופר כי הרבי עצמו גרס כי אפטה היא גימטרייה של שם הוי"ה+אדנ"י (91). ראו: אלפסי, הרב מאפטה (לעיל, הערה 28), עמ' 42; אגרות האוהב ישראל (לעיל, הערה 49), עמ' יט.

91 אולי התכוון רייך לכך שיש לגרש את הצדיק מכל מקום.

92 הרשויות, השלטונות.

93 ישראל'ניו. הוא הצדיק ישראל מרוז'ין.

94 מתוך.